

Дагыстан адабияты

16+

Байтөрөк

Йылда эки кере шыгады

Шахидат Курмангулова

№2 / 2019
июль - декабрь

Расул Гамзатовтың 60-йыллык мерекисинде. Цада, 1983 й.

Шаирлер Уйинде адабият кешлиги. Махачкала, 2019 й.

“Ак турналар” байрамнынъ конаклары, Махачкала, 2019 й.

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:

Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

2

2019

июль - декабрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских журналов
“Соколенок” и «Литературный
Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ

ДАГЫСТАН ЯЗУВШЫЛАР СОЮЗЫ- НЫНЪ 85- ЙЫЛЛЫГЫНА РАС БАРЫП:

Расул Гамзатов. Ятлавлар.....	3
Магомед Ахмедов. Ятлавлар.....	6
Магомед Гамидов. Ятлавлар.....	10
Бийке Кулунчакова. Поэмадан узык эм ятлавлар.....	15
Шейит-Ханум Алишева. Ятлавлар.....	18
Сувайнат Кюребекова. Ятлавлар.....	21
Мурад Ахмедов. Адабият суьврети.....	24

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Бийке Кулунчакова. «Наьсип деген сол тувылма?» Илми суьврети.....	27
Михаил Накохов. «Уьйкен савболга тийисли». Илми макаласы.....	31
Антонина Шишканова. «Бизим Шахидат». Илми макаласы.....	33
Кельдихан Кумратова. «Аьр яздынъ да оьз шешекейи бар». Илми суьврети.....	34
Магомет Киримов. «Эсте саклав уьшин». Илми суьврети.....	38
Таисия Личебрина. «Бакты йолы – илми». Макала.....	40

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Ашим Сикалиев. «Номай юрсень – ногай шыгар алдынъа». Макала.....	41
Басир Абдуллин. «Кыр баьтирлери». Роман.....	46

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордынъ
орынбасары)*

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №2
На ногайском языке
июль - декабрь

Айдемир Мурзабеков. Ятлавлар.....73

Тамара Дышекова. «Тамга», «Юсуптынъ билбили». Хабарлар.....78

Борис Иналов. Ятлавлар.....90

ОЛАР ИСИ МЕН СЫЙ КАЗАНГАНЛАР

«Амансызба, Фатима Тоблегеновна!» Очерк. .95

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Байтерек. №2 2019 г.

Выход в свет 3.10. 2019 г.

Тираж 467 экз.

Заказ № 446

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 $\frac{1}{16}$.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан «Редакция республиканских журналов «Соколенок» и «Литературный Дагестан».

Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»

Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр-т Петра I, 61

Дагыстан язувшылар союзына - 85 йыл

РАСУЛ ГАМЗАТОВ,
Дагыстан халк шаири

* * *

**Мен - Дагыстаннынъ каравылшы ийти.
Шакырганлай, елден куьшли ювырып,
Куллыкты, язувды сонъга калдырып,
Этпеге суьемен керек косымды.**

**Онынъ данъкын, соьз байлыгын, тарихин
Оьрге еткен тавларын эм аьдетин
Мен тувылма йырламага ант эткен,
Эм сол антты неше китабке берген?!**

**Неше кере Дагыстанлы элим уьшин
Сувдан, отган, боранлы кардан оьтип,
Ети кабат коькке де ялгыз етип,
Тынълаганман пайхамбарлар хабарын.**

МУНДА БИЙИКТЕ

**Досым меним, кой энди
Эрисуьвди, коьп соьзди,
Ашувлы касиетти.
Юр, минейик биз тавга!**

**Бизим куьшти алаган
Залымлык эм намартлык,
Шайтан берген шайтанлык
Бу тоьменде ер тапкан.**

**Коркпа тав бийигиннен,
Коркпа таслы тик оьрден,
Йогарыда эркинлик
Йогарыда йигерлик!**

Ярасык коьринислер
Рахметлик сага берер.
Яшавдынъ туьп маьнесин
Сабырлыкта анъларсынъ.

Туьн ортада кол созып
Айды коькке илерсинъ.
Кыр эшки мен косылып
Тав басында бийирсинъ.

Мунда бирдей баьри де,
Корлык сезбей бирев де.
Сыйлыкта эм танълыкта
Оьте куьнлер бу халкта.

Эй досларым, шыгынъыз,
Туншык уьйлерден кырга,
Коьтерилип бийик тавга
Дуныяга каранъыз!

ТАВДАН КОЬШКЕН ТАВЛЫЛАР

Сиз, тавлылар, тынъланъыз,
Тавдан коьшкен заманда
Туьзликке, баска якка,
Эш бир затты мутпанъыз.

Неше йыллар сакланган
Иманлыкты, дослыкты,
Ана тилди, йырларды,
Биювлерди, сазларды,

Эм оларга косынъыз
Йылга сесин, сув даьмин,
Бала оьскен бесигин,
Халк яраткан аьдетин.

Данъылда кенъ азбарлар,
Шашылаяк ызанлар,
Куллык суьйген аьдемге
Йол ашылар наьсипке.

Тавда уьйлер калса да,
Тав намысы калмасын.
Яшав туьрли болса да,
Намартлык болмасын!

**Янбы ерде бактынъыз
Янбыдан басланар.
Тек татымлык курынъыз
Сыйлар сизди баскалар.**

* * *

**Неше баргым болса да
Дагыстан ман боьлермен.
Орденлер мен медальди
Тав басына илермен.**

**Багысларман мен ога
Занъыраган йырларды.
Бактым берген сыйды да
Салар эдим алдына.**

* * *

**Ашув оьшке айлана
Шайнап бизим савлыкты,
Баьри ийги ойларды
Явдан бетер коркыта.
Келди заман акылга,
Кувар уьшин ашувды,
Кулланмага бу куьнде
Йылув саклап уьйимде.
Мине мага кагытлар
Язув уьшин ятлавлар,
Суьемен бек бу исти,
Бийлей наьсип юректи.
Эгер аьдем талабын
Карыжласа пайдага,
Аз йыллардынъ яшавын
Бермес эди ашувга.
Сога коьре айтаман
Ойнаманъыз бакты ман,
Кудай берген оьмирдинъ
Йойытпанъыз маьнесин.**

МАГОМЕД АХМЕДОВ,
Дагыстан халк шаири

ЙЫРДЫНЪ СЕСИ

**Бир йол мен юрегимде
Аьлемет йыр эситтим.
Эм сол йырдынъ сесинде
Шакырув йолга сездим.**

**Неше йыллар артыннан
Юремен мен, юремен.
Неше туьрли сынавдан
Арысам да, оьтемен.**

**Коймай мени йыр анъы,
Козгай баьри янымды,
Бирев коьмек куьткендей,
Келегим билгендей...**

**Тек еткенде анъладым,
Ким иеси кайгыдынъ.
Балаларын излеген
Таьлейсиз элим экен.**

САКЛАНУВДЫНЪ ЙИБИ

**Баскалардынъ соьзлерин,
Эткен туьрли ислерин,
Келиспеген кылыгын
Кудай сорар олардан.**

**Сеннен болса сеникин,
Сага берген оьмирин,
Шегип карар катерсиз,
Аньлар баьрин бир соьзсиз.**

Сога коьре яшавда,
Ашылган йол сынавга,
Аьр юмадынъ аьр куьни
Болсын сакланув йиби.

Шекленгенде Аллага
Юрек ашып айт сырынъ.
Яратып тазалыгынъ
Берер йип сакланувга.

СУКЛАНАМАН ДАЙЫМ ДА

Оьмир кыска болса да,
Аьдем коьре коьп затты:
Оьр тавларды, тенъизди,
Авыл, кала, тенъизди,

Айванларды, кусларды,
Неше туьрли теректи,
Шешекейди, оьленди,
Бизге деп таза сувды...

Кай бирисин айтайым,
Эпсиз бай табиятым.
Сукланаман дайым да
Кудай берген байлыкка.

Куьезленип яшайык,
Увак соьзли болмайык.

ЕТИМЛИК

Етимлик – ашшы бакты,
Куьйгизеди юректи.
Тасланган каьрип бала,
Ялгыз калган карт ана.

«Шайтан бассын намартты,
Берлиди эм залымды!»
Деп айтаман мунъайып,
Катылыкка кыйналып.

Тек билемен дурысын.
Шайтан сермеп алганын
Тебенсизди, ойсызды,
Имансызды, сутырды.

Уйретеди оларды
Дуныяды бузбага,
Кьоримли инсанды
Кыйсык йолга салувга.

Неге десе шайтанлар
Зыянлы шолаклар.
Олар бола тек бузып,
Юреклерге кир ягып.

Сога коьре етимлик
Куьннен куьнге коьп бола.

УРЛАДЫЛАР

Эрисув мен урсысув
Яйылады ян-якка.
Токтамайды таласув
Атакка эм байлыкка.

Ерди боьлип биткенлер,
«Энди не зат калды» деп
Карайдылар бек тиклеп.
Илинди коьзге динлер.

Дин - коьп халктынъ сеними,
Кыйынлыкта коьмеги,
Кудай бере куватын,
Иманлыга мырадын!

Огырсызда йок коркув,
Кажынмай ол Алладан.
Ойы онынъ – алдатув,
Безбейди ол таластан.

Боьле олар коькти де,
Косып ога динди де.
«Алла, Алла!» деп айтып,
Сенгенлерди уйклатып.

Сабыр биткен кудайда.
Коькти ярып, ер коьзгап,
Оьш алмага карарлап,
Шыккан экен ол йолга.

ТУЪНЕГУЪН МЕН ЯШАСАК

**Туънегуъннинъ салкыны
Буъгуън кайтып келерме?
Туънегуъннинъ ямгыры
Буъгуън сама себерме?**

**Туънегуънги Элимиз
Кайдай мактавлы эди.
Туънегуънги куънимиз
Кайдай яркынлы эди.**

**Коптен бери баъримиз
Туънегуън мен яшаймыз.
Аъше буъгуънги бакты
Солыдыма, не болды?**

**Буъгуънги элди йойсак,
Буъгуънги йырды мутсак,
Танълага не зат алып
Барармыз аъдем болып?**

МАГОМЕД ГАМИДОВ.
Дагыстан халк шаири

МЕНДЕ ЭКЕВ ЯШАЙДЫ

1.

**Бириншиси калшада,
Янган ошак алдында,
Олтыры ол йылынып,
Янъы ятлавлар язып.**

**Суйим наъсипсиз болса,
Эки юрек эки якка
Алгасайды кашпага,
Баска йоллар таппага,**

**Деп язады биринши.
Эм косады ямгырды,
Неше куънлер токтамай
Бездиргенин аьдемди.**

**Ошагын да яманлай,
Туьтин аьруьв шыкпай деп,
Казанын да ол мутпай,
Ас туьбинде куье деп.**

**Мышыгын да мыскыллай,
Ыслап болмай шышкан деп,
Бактысын да мактамай,
Дайым кыйсык юре деп.**

**Дуныядан безгенин,
Парахатлык куьткенин
Энъ ызында айтады,
Ятлав этип язады...**

2.

Экиншиси узакта,
Даньылда,
Онда коьк бийик, ер кень.
Туьрли оьлен
Ийис пен куьш береди,
Тегис йоллар
Тегисликтен оьтеди.
Мине плотиналар,
Тизилип туралар.
Онда кеткен аьдемлер
Ислеমেге суьелер.
Аз соьзлер,
Тек эситиле куьлки,
Кувнак эм коньыравлы.
Эриншеклер мунда йок,
Ис пен коьнъил дайым ток.
Экинши меним ягым
Аьне сонда турады,
Кеше-куьндиз язады
Куватлы,
Заманга келисли
Ятлавлар.
Наьсипли ер акында,
Зегенли халк бактысын,
Билимин эм талабын,
Суьйими мен дослыгын.
Ол мактавды
Кулланмага суьеди.

3.

Меним бир юрегимде
Сол экеви яшайды.
Суьедилер эриспеге,
Дурыслыкты излемеге.
Олар соьйлеп басласа
Эки акыл тувады.
Тек оьзин онъ деп айтса,
Кайтадан дав шыгады.
Мен калганман язага,
Эки акыл арада,
Ярастырып, айырып,
Оьз ойымды айтпага.

СОНЫНЪ УЪШИН ТУВЫЛМА?

Бир досым айткан эди,
Соьзге соьз косылганда:
«Ятлавларды язганда,
Сен баъри сырларыньды
Ашык этип айтасынь,
Юрегиньди аямай,
Артын-алдын ойламай,
Халк алдына саласынь».
Досым ман эриспеге
Суьйген эдим, сонъ койдым.
Шаир исти, ойладым,
Шаир тувыл аьдемге
Аньлатпага кыйын деп.
Кайтип сен каьрлесень де
Бек ашык язайым деп,
Язбайсынь, не этсень де.
Юректинь энъ ызында
Турады неше сырлар.
Аьдем оьлсе, тек олар
Калаяклар янында.
Сонынь уьшин тувылма
Неше юрек аньсыздан
Ярылады яшавда?

ОЪЗИНЪНЕН ДЕ КОРКАСЫНЪ

Яс заманда ювырып,
Яшай аьдем асыгып.
Савлыгы бар болганлай,
Куьшин де ол аямай.

Эм салады алдына
Коьп уьмитлер, сенимлер.
Толган тола, толмаган
Баска ой ман авыса.

Куьнлер агып, заман озып
Картлык келип калганда,
Токтайды ол куьш йойып,
Эм карайды артына...

Аьжепсинип оьзин коьре:
Тавдан, бавдан, йыллардан
Оьте эркек, бек азган,
Коьзлер сокыр, тек йол биле.

Мине егги азбарга,
Соқырлық бирден тайып.
Карлы боран кутырып,
Агайды карсы ала.

Ел де, кар да тымдылар,
Озган оьмир келгенде.
Инсан коьре куьл тоьбе,
Кобзлери яска толдылар.

Неше ийги сенимлер,
Эм толмаган уьмитлер,
Кайдай йылы сезимлер,
Куьл ишинде ятырлар.

«Аьше кайда баасы,
Яшавымнынъ маьнеси,
Савлыкты эм билимди
Не затка мен кулландым?»-

Деп артына караган
Аьдем сонда йылады.
Биз де соьйтип асыккан
Бакты йолда юремиз.

Йыгыламыз суьринип,
Сонь турамыз куьш йыйып,
Эм тагы да сенемиз,
Наьсипли йол излеймиз.

Кай бирде аьдемлерден
Языксынув куьтемиз.
Тек Адам аьвлетиннен
Катылыкты коьремиз.

Юрегиньде олтырган,
Сага коьпте ие болган,
Неше туьрли сезимди
Эсаплав керек эди.

Оьзиньнен де коркасынъ,
Ким биледи не барын...

* * *

Сен сагынып келгенде
Дуния тез туърлене,
Болмагандай кыйынлык,
Тува энди енъиллик.

Табиат та куванып
Йибереди куън коъзин,
Ол да алтын нурларын
Бизге келип себеди.

Ама сен мутып калсанъ,
Коъктей уйкен суъйимди,
Ол басады юректи,
Алдырмайды тынысты.

Сен келген куън тагы да
Наъсип тува бактыга,
Язылады йырлар да,
Авыр болмай куллык та.

Эки юрек косылса,
Тоъгеректе яз яйнай,
Сондай куън мен душпанга
Карадым аданастай.

Мутпа мени, аявлым,
Сен мутканлай яшавым
Асты уъстине шыгып,
Кутырады акыл йойып.

БИЙКЕ КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстан халк язувшысы

ОЗЫП КЕТКЕН ЯНЪЫЛЫС

(«Россия - бактым меним» деген поэмадан уьзик)

* * *

**Наполеон келгенде
Кобтерилди баъри халк.
Француз соны коьргенде
Эсин састы, болды талк...**

**Согыс битти. Яв кашты.
Йок ярлыга баска йол,
Ялшылыкка ол кайтты,
Буьгуьн баьтир, танъла кул.**

**Ким босатсын каьрипти?
Баьри байлар - эриншек,
Кийип болмай кийимди,
Тобсеп болмай тоьсекти.**

**Обломовлар аьр уьйде:
Уйклап, ашап, кыдырып,
Туьрли кешлик озгарып,
Яшай баьри бир аьлде.**

**Кулсыз олар оьлеек,
Уьй куллыгы соьнеек,
Сога коьре ялшыды
Босатпаяк биреви.**

**Ярлыда да коьп ыза,
Байлар коьрмей кайгысын,
Бирев сезбей маразын,
Кимге керек ол пала.**

**Ялшы тувыл Россия
Бийлемейди ойларын.
«Элимиз даньклы болсын»
Деп кыйнамай басларын.**

**Сондай байлар болганга,
Ярлылардынъ шыдамы,
Юрек толган корлыкка,
Битип калды нызамы.**

**Халк козгалып, шайкалып,
Шав-шувласып давласты.
Савлай элге от салып,
Катылыкка йол алды.**

**Алладан эм молладан
Кобмек коьрмеген олар.
Сога коьре ярлылар
Динди де аямадылар...**

* * *

**Тамырсыз оьспей бир терек,
Тарихсиз болмай оькимет.
Кыйын куьнде, шекленгенде
Актарув керек билимге.**

**Озып кеткен яньылыс
Кайта-кайта келмесин.
Сайлап алган басшымыз
Халктан эрек юрмесин!**

2003й.

ЯС КУЪНЛЕРДЕ, ЭСИМДЕ

**Яс куьнлерде, эсимде,
Анькав эм танъ шакларда,
Алданганман коьплерге:
Ийги соьзге, бос антка,
Этемен деп яхшылык
Коьргемен мен коьп корлык.
Суье эдим сонда мен
Арада бир аьйлежи мен
Авыспага акыл ман.
Сол куьнлерде сама да,
Эш биревге алданмай,**

Яшар эдим патшадай...
Кайта-кайта ынанып,
Алданып эм суьринип,
Кобп куьшимди йойсам да,
Кобп йыллардан озсам да,
Аньладым мен бир загты:
Аьйлежиге аьйлежи
Карсы келер яшавда
Бир-бирисин йыкпага!
Кыйлансам да суьемен
Оьз коьнимде калмага.
Алдатаяк алдарга
Эртеректен куьлермен.

ЭНМЕ МЕНИМ ТУЬСИМЕ

Энме меним туьсима,
Кайгы сеннен тоьселе!
Яшавыма, ойыма,
Кобптен юрген йолыма.

Билесиньме, кайдай туьс
Мен аьр дайым коьремен?
Сен – аньшысынъ, а мен кус,
Мылтык та бар, сеземен.

Кобптен бери излейсинъ,
Урарман деп коьзлейсинъ.
Куьлле не ди аньшыга,
Кирмей болса янына?!

Кобрип мени, тиз шоьгип,
Атасынъ сен, суьйинип.
Туьбек сеси занъырап,
Калар ава калтырап.

Куьн нурларын тез йыяр,
Булытларга оранар.
Куьлле тийген канатка,
Куьш калмаган ушпага.

Тоьменлеймен тоьменге,
Ярамды эмлемеге.
Шыксанъ сонда алдыма,
Туьспеекпен колынъа...

Энме меним туьсима,
Кайгы сеннен тоьселе!

ШЕИТ-ХАНУМ АЛИШЕВА,
Дагыстан халк шаири

ШЫДАМСЫЗ! – ДЕЙСИНЬ...

**Шыдамсыз! – дейсинь, - шыдамсыз!
«Чюй» деп соьзимди куьнасыз,
Нас шылгавларына шырмап,
Шыкканда бирлер йол капап,**

**Адалаганман адалап,
Тилим де бек сакавсырап.
Сув да, ас та юталмай,
Юрек ярам савга кайтпай.**

**Йылаганман, шыдаганман
Тек бир зат та, бир зат та
Мутылмай экен яшавда!
Шыдамсыз! – дейсинь, - шыдамсыз!**

**Шыдай, шыдай болдым шырайсыз,
Шыныгувдынь, сабырлыктынъ
Еткемен тап туьбине,
Энди шерет акыллыга.**

**Меним кебиме бир сама
Кирип карасын шыдамлыкка.**

* * *

**Мага кыйын,
Эпсиз кыйын экенин
Кимлер айтып,
Ким анълатып билдинъ сен?!**

**Юрегимнинъ
Сав этпеге ярасын**

Кайдан шыгып,
Кайдан шыгып келдинъ сен?!

Кайгыларым
Йиптей таска шырмалап,
Денъизлерге аттынъ сен
Авыр туъслер.

Уйкымды боълмес ушин,
Кешелерде
Каравылшы болдынъ сен.
Кызыл танъды

Эриниме яктынъ сен.
Юлдызларды
Кобълериме шаштынъ сен.
Мага кыйын,

Эпсиз кыйын экенин
Кимлер айтып,
Ким анълатып билдинъ сен,
Суыйим берип,

Кайгылардан сак яклап –
Керти ювык
Болып кайдан келдинъ сен?!

НЕ ЗАТ КАЛА АЛДЫДА?

Бирдагы да бир куъним,
Яшавымнынъ байлыгы,
Меннен алгасап кашты,
Кыска этип оьмирим.

Собътип куъшти де ала
Бизден кеткен коьп куънлер.
Не зат кала алдыда,
Барма экен куъезлер?

Аявсыз карыжланган
Кайдай алтын заманга,
Оькинип аьли артка
Карасанъ да, йойылган.

Куънлеп бирде аламан
Озган яркын сезимге,

**Суйим толган юрекке...
Ярлы энди болгаман.**

**«Сабыр туьби – сары алтын», -
Деп уйкенсип ким айтты?!
Сабырлыктынъ буйрыгын
Сабырлы кепте куьткен.**

**Аьр йол басты энъкейткен
Саьатлерим, куьнлерим
Терезеге, эсикке
Ясыл от болып биткен...**

**«Сабыр туьби – сары алтын», -
Деп сендирип ким айтты,
Ким айтты?!**

НАМАРТ

**«Намарттынъ шырагы янмас!»
Деп айткан ата-бабалар.
«Намартка налат келисер!»
Деп айткан ата-бабалар.**

**Кешип койсын мени олар,
Тек ынанмайман бу ойга.
Намарттынъ уьйи ярык пан
Аьр кеше де яркырар.**

**Ол аз болса шарлагы да,
Сарайы да, азбары да,
Кольлик салган гаражы да,
Ийти яткан уясы да,**

**Бав ишинде йоллары да,
Уьй янында орамы да –
Баьри де ярыкка толган.
Барма экен сондай налат –**

**Бу беклик ярыктан оьткен
Эм намартка зыян берген?!**

СУВАЙНАТ КЮРЕБЕКОВА,
Эки адабият баргыдынъ иеси

* * *

**Келген сайын коьремен
Картайган бек авылым.
Санамай да билемен
Азайган мунда халкым.**

**Межигит те бузылган,
Оьликти оьлен баскан.
Туьси оньган уьй тамлар
Бек кайгылы карайлар.**

**Бар эди бир заманлар:
Аслык оьскен ызанлар,
Йол бойы емис бавлар,
Бала толы азбарлар.**

**Яшав кайнап турганын,
Аьр аьдемнинь косымын,
Эм наьсипли сенимин
Коьрсеткени сол затлар.**

**Энди энген сокырлык
Юреклерге, басларга.
Тайып элден ярдамлык
Наьсип туьсти шайтанга.**

* * *

**Баска йыллар эсимде:
Ялань аяк тастан да,
Шоькир толы йолдан да
Коркпай эдим юргеге.**

Ер юзинде айланып,
Уьлгиремен кыдырып.
Кобкке ушып юлдыз бан
Боблисемен сырлар ман.

Сондай табтли уьмитлер
Яшавыма энгендей,
Кобрдим набьсипли туьслер,
Тувды ярык сезимлер...

Йок эндиги сол куьнлер.
Куйын ел абкеткендей,
Келмей мага сенимлер,
Йигерлик те сес бермей.

Юрегим ялгызлыкта
Яралыдай сызлайды.

НЕ ЗАТ САГА КАЛДЫРАЙЫМ?

Не зат сага калдырайым,
Меним аявлы увылым?
Мермер тастай йылтыраган
Оьрге ушкан тик тавларды?

Яде ийиси кокыган
Ярасык емис бавларды?
Яде миллет сезим салган
Бизим ана тилимизди?

Тек не хайыр, калмаганша,
Яравлы баргы савгага.
Тавлар энди куьнъирт болган
Кайгы басып ялгызлыкта.

Бавлар да сувсыз курыган,
Тил де халксыз мутылган.
Мени де яшав тонаган,
Юрегим, басым солыган.

Тек калган бир аз уьмитим,
Соны сама берейим.

СЕН АЬКЕЛДИНЪ САВГАЛАП

Сен абкелдинъ савгалап
Колынъ толган коьп гуьллер.
Тобгерекке давылдап
Яя ийис шешеклер.

Кайдай олар сылувлар!
Ама етпей куышлери
Бу тынълавсыз юрекке.
Ол юрек те талпына
Сагынмаган инсанга.
Яшав сондай кыйынлы.

* * *

Эгер юректи
Копь суыйим алса,
Ава да баска,
Ава да табтли.
Онда бав оьсе
Копь сезимлерден.
Эм емислерден
Ийис те келе.
Йолга шыгаман,
Тек коркаман
Баска ягага
Адап бармага.

* * *

Сенинь аьзиз атынды
Неше кере ак карда
Сагынып мен язганда,
Юрек талпынып турды.

Адасар деп боранда
Кыйланды яным сага.
Эки коьзим де йолда,
Аьзир олар ярдамга...

Сен келмединь. Соравлар,
Оннан тувган коьп ойлар,
Састырып бек эсимди,
Излеттирди себепти.

Уьсигенме аязда,
Адасканма боранда,
Бобри карсы шыкканма
Яде мараз тапканма?

Явап таппай юрегим
Кайгырады, талшыгып.
Бирден келди хабарынь,
Колай эди оьлгенинь.

Сен кеткесинь баскага,
Атынь калды ак карда.
Белки язлык тувганда
Суыйим айланар сувга.

МУРАД АХМЕДОВ,
Расул Гамзатов атлы ыкмет
баргыдынъ иеси

ШАИРДИНЪ УЙКЕН АЙБАТЛЫ КОСЫМЫ

Балалар куынде де дуныяга энедилер. Туурли элдерде, туурли аеллерде, туурли йылларда. Сога коьре яшавлары да туурли.

Кудай баладан келеектеги бактысын сорамаса да, ога туваякта савгалар береди. Айтпага, савлык, акыл, сылувлук, туурли талаптар эм баскалай баргылар. Кимге не бергиси келсе, соны береди, ама ойлап береди. Заманды, халкты, ерди – баьрин де эсаплай болар.

1923 йыл 8-нши сентябрьде тавлар ишинде ерлескен кишкей Цада авылында Расул Гамзатов атлы кедде тувады. Балага суьйингенлей, кавыфлык та ата-ана юрегинде болады: «Кайдай бакты ман келди?» деп. Балага наьсип тартар уьшин, туурли халклар туурли аьдетлер мен пайдаланганлар. Аьне соьйтип баьри де яньы тувган аьветти наьсипсиз йолдан коршалаган.

Расул Гамзатов болса табиаттынъ танъ колыннан ытп, уьйкен ярык бакты ман дуныяга энген эди. Ол яратувшылык иси мен йол алып (нешагы кыйын, нешагы ис суьерлик кеткенинъ шаир оьзи биле болар) Совет элининъ энъ де атаклы аьдемлерининъ санына киреди. Шолохов, Фадеев, Твардовский, Симонов – СССР-дынъ адабият ыктемлиги, олар ман бир сырада Расул Гамзатов, Чингиз Айтматов, Янка Купала, Олесь Гончар, Мирзо Турсун-Заде, Сильва Капутикян, Самед Вургун.

Басамактан басамакка коьтерилген сайын шаир тав элининъ атын да коьтереди:

**Неше баргым болса да
Дагыстан ман боьлермен.
Орденлер мен медальди
Тав басына илермен.
Багыслар ман мен ога
Заньыраган йырларды.
Бактым берген сыйды да
Салар эдим алдына, -**

дейди шаир ким онынъ яратувшылык исинде бас герой экенин эм кимге юреги дайым да алал экенин билдирип.

Эндиги Дагыстаннынъ тарихи Гамзатовтан алдын эм Гамзатовтан сонъ деп сезиледи. Совет элинде коьбиси билмеген тав юртын Расул Гамзатов «Меним Дагыстаным» деп аталган китаби мен савлай дуныяга таныс этеди.

Неше юзйыллыктардан тасларда, савыт алатларда сакланган Дагыстан халкларынынъ язувларын, такпакларын, ыткыр соьзлерин, эртегилерин, бурынгы мутылган тав аьдетлерин эм йырларын шыгарып, шаир усталыгы ман ярасыклап сол китабте коьрсеткени уьйкен оьлшемсиз куллык эди. Коьп кыйын салынган болса да, сыйлык та Дагыстанга коьп келди. «Меним Дагыстанымды» тыс эллер оьз тиллерине коьширип, китаб этип баспалайдылар. Тав Ватаны, ети кабат ер астыннан шыккан аьлемет патшалыктай, баьрин де кызыксындырады. Биревлер оны кинога алмага, биревлер онынъ акында китаб язбага деп мынълаган шакырымнан ювырадылар. Аьне кайдай куьш бар соьзлерде!

«Дагыстан – меним бесигим. Дагыстан - меним тоьрим», - дейди шаир. Сонынъ уьшин де тав элин шаир уьйкен дуньядан айырмага суьймейди, кене де булай деп язады: «Не мен сени тенълестирейим, Дагыстаным? Белки сонъ табарман дурыс эм акыллы соьзлерди, аьли болса айтайым бир ойымды: Дагыстан уьйкен дер дуньяга ашылган кишкей терезе».

Расул Гамзатов оьзин каравылшы ийт пен де тенълестиреди бир ятлавында:

**Мен - Дагыстаннынъ каравылшы ийти.
Шакырганлай, елден куьшли ювырып,
Куллыкты, язувды сонъга калдырып,
Этпеге суьемен керек косымды.**

**Онынъ данъкын, соьз байлыгын, тарихин
Оьрге еткен тавларын эм аьдетин
Мен тувылма йырламага ант эткен,
Эм сол антты неше китабке берген?**

Ушынлайын да, атаклы шаир коьп куллык этти Дагыстан уьшин, айбатлы косымын берди оьзининъ усталыгыннан.

Расул Гамзатовты Балтикадан Сахалинге дейим созылган дережели уьйкен элдинъ баьри де халклары суьетаган эдилер. Ондай сый босына берилмейди. Шаир ятлавларында аьдемлерге сыйлык эм дослык коьрсетти. Хатынларды болса шаир йылы юрек сезимлери мен тийисли дережеге коьтерди. Кырда да, уьйде де ислеп, эркегине таяныш болып, балаларды оьстирип юрген хатынларга ким айтады аьруув соьзлер, ким аяйды олардынъ кыйынынъ? Китаб окувшылары бу эдаплыкты, танъ касиетти, аьдем суьерликти тез сездилер эм Расул Гамзатовка йогары баа бердилер. Сога коьре де шаирдинъ китаблерин табув нешагы баспаланса да бек кыйын эди. Шынты суьйим, боьтен де халктан келгени, шаирге куьш эм сеним берип турдылар.

Элимизде туьрленислер басланганда бузгыншылык куьшли болды. Совет аьдемлерининъ яшавы кайсы ягыннан да бузылып, тесилип, халкты адалатты эм коркытты. Атаклы шаир бек кыйланды Дагыстан уьшин де, дережели эли уьшин де. Ол суьвретлеген тав эли, ярасык аьдетлери эм йигерли, эдаплы аьдемлери мен, туьрленип баслады.

**Энди Дагыстанга
Бек дертли карайман,
Таныслар таппайман,
Ят халклар орамда.**

Эм шаир ызынинъ алын етимлик пен тенълестиреди:

**Тап кинодай коьз алдыма келеди
Аьдем толган миллиардлы дунья.
Тек болса да мен мутылган авлия,
Йок мага ер, соны юрек сезеди.**

Идеология ялгызлыгы куьшленсе де, шаирди сеним тасламайды:

**Кула шоьлде ялгыз терек ыьседи,
Еллер оны эзип – яншып кетеди,
Мен де ога усагандай боламан,
Соравларга явап куьтип тураман.**

Ама явапты шаир ызы табады. Неше туьрли ыкметлер, халифатлар, патшалар баьрин де енъип, куьшленип турганда, сонъында ызлери де йок боладылар. Бу яшавдынъ каты законы:

**Бир зат та дайымга турмайды,
Тек суьйим эм сеним бир ыьмирден
Бир ыьмирге картаймай коьшедилер.
Мага деп бермесинлер
Мен суьеген коькти де,
Коьк тувыл наьсипти де,
Баскаларга етпесе, -**

дейди Расул Гамзатов кайгылы йылларында. Коьпти коьрген, коьпти анълаган шаирди алдатув кыйын эди. Халктынъ бактысы осал болса, кайтип шаир наьсипли яшаяк? ызын патриот деп санамаса да, Расул Гамзатов элин куьшли суьетаган эди. Онынъ коьп ятлавларында «сакланъыз» деген соьз расады: сакланъыз аналарды, сакланъыз балаларды, сакланъыз досларды, сакланъыз тынышлыкты... Бузув, йойув тыныш экенин шаир билген.

Гамзатовтынъ ятлавлары, поэмалары ишинде «Турналар» деген йыр айырым орынды тутарды. Уллы Аталык согысына багысланган йырлар коьп, ама юрекке тиетаганы, эсте калатаганы аз. Ама «Турналар» биринши орында. Неше калаларда, неше элдерде бу йырды суьедилер эм ога багыслап эстеликлер саладылар. Бу зат та Расул Гамзатовтынъ зейинли усталыгына уьйкен шайытлык.

Ызгы йылларында атаклы шаир «Кара кутык» («Черный ящик») деген поэмады язды. Бу шыгармада автор анъламага кыйын заманды, бузылган дережели ыкметти, коьп авырлык коьретаган элди, кайгылы ислерди тешкерип карайды, себеплерин излейди. Поэмада уьйкен самолет ерге туьсип бузылады эм янады. Бузылган самолет – ол Совет ыкмети. Онынъ кара кутыгын автор да эм баскалар да изледилер. Ол кара кутыкта авариядынъ себепине явап язылган.

Расул Гамзатов ыз бактысынынъ коьрими мен баьрине де анълатты: ялгыз аьдем де коьп ислер этип уьлгиреди, коьп аслык йыяды, эгер онынъ савыты – адабият соьзи болса.

2003 йылдынъ 3 ноябрь айында атаклы шаир Расул Гамзатов турналар сырасында ызыне ер алды. Яшап турганларга коьп соьз байлыгын калдырды зейинли шаир.

Парих эм илми макалалары

БИЙКЕ КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстан халк язувшысы

НАЪСИП ДЕГЕН СОЛ ТУВЫЛМА?

Шахидат Азаматовна Курмангулова – белгили ногой аблим, Карашай-Шеркеш илми-тергев институтынын илми куллыкшысы, филология илмилеринин кандидаты, доцент, «КЧР-дын сыйлы илми аьрекетшиси», «Россия язувшылар Союзынын агзасы», «Россия Федерациясынын йогары билиминин абырайлы куллыкшысы», 2013 йыл истеги етисимлери ушин Россия Президенти В.В.Путиннин Разылыгына тийисли болган.

Аьне сондай абырайлы аьдем акында сизге, аявлы окувшылар, хабарламага, онын ногой адабиятына этетаган аян косымын коьрсетпеге суйемиз.

Школады битип турганда, коьбиси кайсы институтка, кайсы факультетке туьсеегин ойлайды. Оьсип турган яслардын бу биринши кыйын сынавы. Келеектеги кеспиди сайлаганда яньылыс йиберилсе, алдыдагы яшав да кыйсык йол ман кетеди. Янга якын болмаган ис куваныш береме? Куьшин де, заманын да йойып, яс аьдем кайтадан бактысын туьзбеге амалсыз болады. Сога коьре биринши сынавы дурыс оьтуьв – ол да наьсип.

Шахидат Курмангулова окытувшы кесписин алган болса да, адабият пан байланмага суйди, неге десе китаблерди тек окып калмай, олардын иштелигине де, юрек козгайтаган ойларына да маьне беретеган эди. Шахидат Карашай-Шеркеш илим-тергев институтына яп-яслай озган юзйыллыктын 60-ншы йылларынын ызында ислемерге келди. Ол заман бизим Эл кайсы яктан да бек уьстинликли бара эди: балет, опера, кино, театрлар, ансамбльлер, атаклы язувшылар, айтылган композиторлар, йыравшылар, спортсменлер, космонавтлар – баьри де Ватанына сый, мактав аькеледилер. Совет элинин авасы да еньюв ийисине ийленген эди.

Сондай дережели заманда Шахидат Курмангулова ис йолын баслаган. Мундай аьллер талаплы аьдемге заманын босына карыжламага бермейди, иске яваплы эм шыдамлы болмага уьйретеди, еньюв тоьбелерине ийтейди, ойларына куватлык косады. «Мен китаблерди тешкерип карамага суйемен» деген мырадка билимнен, сулыптан баскалай йигерлик те керек эди. Белгили язувшылардын шыгармаларына баа беруьв бек яваплы ис экенин илми куллыкшысы биринши айлардан ок аньлаган эди. Сога коьре коьп излев,

коьп окув, китаб геройларынынъ касиетлерин оьзлери яшаган заман ман тенълестируув, ол озган заманды автордан артык билуув, алгасамай баа беруув, соьзине яваплык сезуув, эткен исти мыктай бегитип ызына еткеруув – бу касиетлер аьлимнинъ куьнле-куьнлик борышы болып калган эдилер.

Мине кайтип эскереди Шахидатты бизим белгили шаир Кельдихан Кумратова оьзининъ бир адабият суьвретинде: «Аьр яздынъ да оьз шешекейи болады. Сога коьре яс аьлим, Институтка келгенлей, ногай совет адабиятын XX юзйыллыктынъ 30-ншы йылларыннан 60-ншы йылларына дейим тешкерип баслады. Москвадынъ Ленин атлы оькимет библиотекасында, солай ок Махачкаладынъ, Астраханьнинъ, Орджоникидзединъ библиотекаларында эм архивлеринде куллык этти. Илми деген оьзи де бек кызыклы дунья экен, ол аьлимди оьзине куьшли тартты».

Илмилик ис тек столда куллык этуув мен битпейди, сол себептен Ш.Курмангулова коьп калаларда озатаган Сайлайсоюзлык конференцияларда катнаспага шалысатаган эди. Катнасканда да белсен катнасты: йыйынларда соьз алды, секция ислеринде оьз ойлары ман боьлисти, баскалардынъ сулыбына да маьне берди. Мундай шалыскыр кылыгы ман Шахидат Азаматовна ногай китаблер, ногай язувшылар акында айтып, тынълаганлардынъ эслерине «ногай» деген соьзди калдырып юреди.

Бир язувшыдынъ да аты мутылмайды, эгер онынъ китаблери тез-тез баспаланса, оьзи де ямагат яшавда белсен катнасса, телевизордан айланганда сама коьрсетилсе. Язувшы аргы дуньяга коьпте кеткен болса, китаби де шыкпайтаган болса, кертилей де, халк арасында мутылып баслайды. Элбетте, намыс тиеек аьдемлери бар, тек ювыклар онынъ аты ушин кыйланмайдылар. «Халк ушин яшаган, халк шексин кайгысын», - деп ойлайдылар. Халк та оьзине намыс тиетаганын анълаганша, заман кете береди.

Мундай аьлде Шахидат Курмангуловадынъ аьлим борышыннан да алдын намыслы кылыгы уянады. Солай болганда да, аьлим хатын арамыздан коьпте кеткен уста язувшылар ушин заманын да, савлыгын да аямайды. Мысалы, онынъ Басир Абдуллинге эм Муса Курманалиевке салган кыйыны акында Кельдихан Кумратова булай деп язады: «Карашай-Шеркеш илми-тергев институтынынъ ногай боьлиги Муса Курманалиевтинъ мерекесине багыслап, эскеруув йыйынын озгарды. Меним сейиримди калдырган зат: мунда язувшыдынъ йыйынтыкларыннан, ол аьзирлеген биринши ногай учебниклерден туьзилген выставка бар эди. Олар латин аьриплер мен Махачкалада, Москвада, Грозныйда шыкканлар. Бу исте Шайдаттынъ (Кельдихан ога соьйтип айтатаган эди) эткени аз тувыл. Мине карайык: ол бизим алдымызга Совет эли янъы куралып турган заманда шыккан китаблерди тавып салган. Оннан баскалай, Муса Курманалиевтинъ яратувшылык исин, ярыкландыруув аьрекетин ян-ягыннан терень тешкерип караган. Бир неше йыллар артта ногай интеллигенциясы Басир Абдуллиннинъ атын эситтирип айтпага тартынатаган эди. Шайдат Азаматовна болса, Курманалиевтинъ шыгарган йыйынтыкларындай этип, Абдуллиннинъ де аьр китабин колына ыслап, оларды тешкеруувли тергеген. Язувшыдынъ акланувы ушин материаллар йыйып, сол истинъ ызына шыккан.

Шайдатка дейим этилген бир неше илми куллыкларды эске алмасак, ол ногай совет адабиятынынъ оьсуввин тергеген, илми куллыгын ызлы-ыз юргисткен биринши аьдем. Бу ис онынъ колында онъайлы йол тапты».

Дурысында да, Шахидат Курмангулова халкына коьп ис эткен. 100-ге ювык ногай адабияты акында илми макалалар язган эм баспалаган, коьп китаблердинь туьзуьвшиси болган. Айтпага, бир неше автор болып «Карашай-Шеркеш халкларынынь адабияты», «Сырт Кавказ халклар адабиятынынь антологиясы» деген йыйынтыкларды абзирлеген, Фазиль Абдулжалиловтынь, Гамзат Аджигельдиевтинь, Мухарбий Аубекижевтинь яратувшылык дуньясын саклав ниет пен олардынь колязбаларын тапкан ерден йыйып, баспалавга абзирлеп, кирис соьзин де язып, китаб этип шыгарувга уйкен косымын эткен.

«Шыгарган» деп айтув тыныш, ама аьлиги заманда баьри зат та акшага урынады. Оькимет туьзбеген издательствога айтылган баасы тоьленсе, китаб кешелеп те шыгады, акшань йок болса, эсикке де янастырмаклар. Устама сен, тувылма, оларга баскалыгы йок. Бу закон капитализмнынь бир каты касиети. Кене де оькимет баспасы табылып, Мухарбий Аубекижевтинь китаби Черкесскте, Гамзат Аджигельдиевтинь колязбалары «Шоьл ийисиннен тувганман» деп аталып Махачкалада дунья коьрдилер. 2009-ншы йылга дейим Гамзаттынь оьзи барда «Сокпак» деп аталып тек бир китаби шыккан, тагы да не затлары шыкпай калган, бирев де билмей эди.

Ногай халкы аз санлы болса да, оьнерли, зейинли аьдемлерине ярлы тувыл. Кене де усталык беретанган табиаат бизим миллетке тань юзи мен карагандай коьремен. Шахидат та соны сезеди, бир янъы китабти де яныннан озгармайды, тешкерип окыйды, иштелиги талаплы болса, илми макаласын язады. Соьйтип йыйылган истен аьлим хатын «Адабият толкынларында» деген колязбады абзирлеп, Дагыстаннынь китаб баспасына йибереди. Йыйынтык Махачкалада 2012 йыл шыккан. «Адабият толкынларында» деген китабке Муса Курманалиевтинь, Хасан Булатуковтынь, Фазиль Абдулжалиловтынь, Суюн Капаевтинь, Салехжан Заляндиннинь, Куруптурсын Оразбаевтинь, Елена Булатуковадынь, Аскербий Киреевтинь, Мухарбий Аубекижевтинь, Келдихан Кумратовадынь, Бийке Кулунчаковадынь, Гамзат Аджигельдиевтинь, Валерий Казаковтынь яратувшылык ислери акында тешкеруьвли уйкен илми макалалар киргенлер.

2013 йыл Фазиль Абдулжалиловтынь 100-йыллыгын ногайлар туратаган баьри ерде де сый ман белгиледилер. Айтылган язувшыдынь Черкесскте проза китаби, Махачкалада поэзия йыйынтыгы шыктылар. Фазиль Апасовичтинь проза йыйынтыгы юка эди. Шахидат Азаматовна сосы себептен кыйланып калды: «Адабият дуньясы кайдай уйкен, кайдай мол, мундай китабке баьри де сыйып болама? Онынь бирев де коьрмеген повести де бар», - деди. Сол повесть аьлимге, кертилей де, парахатлык бермей эди. Бу дуньяда баьри заттынь да, тап аьдемге усап, оьз яны бар: йылга болсын, терек болсын, топырак болсын... Колязбага нешагы ойлар, нешагы аьдем сезими салынган, онынь яны айлак та куьшли деп ойлайман. Коьп йыллар шкапте киртленип турган повесть энди наьсипли бактыды излемей болама? Онынь яны китабке айланмага, окувшылар колына тез туьспеге суье эди. Шахидат та соны сезгенлей, колязбады баспаламага алгасайды, бир йосыклар излейди. Повесть пен косып, автордынь савлай яратувшылык исине этилинген оьзининь илми тешкеруьв куллыгын да, кайда эм кайсы йылларда баспаланган атаклы язувшыдынь колязбаларынынь списогын да, калемдасларынынь йоравларын да шыгармага токтайды. Баспалавдынь карыжларын оьз мойнына алып,

Шахидат Курмангулова 2014 йыл Нальчик калада «Ф.А.Абдулжалилов: жизнь и судьба» деген китабти орыс тилинде шыгарады. Аьне сондай савга эткен аьлим хатын атаклы ногай язувшыдынъ сыйлы эстелигине эм онынъ окувшыларына.

Илми тергев куллыгын юритуьв мен бирге Ш.Курмангулова школалар уьшин де «коьп кыйды авдарган», соьйтип ногайлар ис суьер аьдемлерге айтканлар. Ол 1972-нши йылдан алып 8-11 класслар уьшин ногай адабияттан программа ясаган, хрестоматиялардынъ туьзуьвинде катнаскан, коьп ногай учебниклердинъ авторы да болган. Автор дегенде, айырым айтып озайым, Шахидат Курмангулова 10-ншы класс уьшин «Ногай литературасы» деген биринши учебникти туьзген эм 1991 йыл Черкесскте шыгарган, солай ок «Ногай адабияты» деген китабти 2012 йыл Майкоп калада баспалаган.

1986 йыл Шахидат Азаматовна коьп йыллардынъ аьрекетлигин «Ногайская литература: динамика развития с 1917 по 1960 годы» деп атап СССР илмилер Академиясынынъ Дагыстан филиалына тергевге салдырды. Эм коьп кетпей «филология илмилерининъ кандидаты» деген атка тийисли болган эди.

Бу исте басшысы Лейла Абубекировна Бекизовага (илми докторы) Шахидат, кайдай уьстинликлерге етсе де, разылыгын билдирмеге мутпай эди. Халк айтады, дереже де дережеди сыйлаган аьдемге барады деп. Кайтип Ш.Курмангулова талаплы авторларды баалай болса, яшав да аьлим хатынга оз ниетин озине аькеледи. Соьйтип, Шахидат Азаматовна кызларыннан, уныкларыннан куваныш коьреди, ислемерге де, арыганга-талганга кол созбага да куьш табады, куллыкка сулыбы да оьседи эм аьрекетти де сувымайды. Насьип деген сол тувылма?!

МИХАИЛ НАКОХОВ,
КЧР-дынъ сыйлы журналисти

УЙКЕН САВБОЛГА ТИЙИСЛИ

Ногай язув адабияты да, баска халклардыкындай болып, янъы Совет оькиметининъ курылып баславы ман, онынъ билимге бас маъне беруви мен оьрленуъв йолына туьседди. Оьзек те, адабиятты ясайтаган аьдемлерде билим мен бирге коьп ийги сулып болмага керек, бас деп талаплы оьнерлик.

Фазиль Апасович Абдулжалилов ногай адабиятына озган 20-ншы юзйыллыктынъ 30-ншы йылларыннан алып тийисли маъне береди, куьшин-янын аямай кешелерде язады, куьндиз комсомол куллыгында яде ногай газетте ислейди.

Хабарлар, повестьлер, романлар, ятлавлар, поэмалар – бу колязбалар талаплы язувшыдынъ столыннан шыгып, китаблерге айланып, ногай халкынынъ миллет абырайын коьтереди, халктынъ канында оьнерлик, усталык куьшли экенине шайытлык аькеледи. Язувшыдынъ геройлары – исши халк эм янъы тувып баслаган интеллигенция. Автордынъ китаблерин оькыганда янъы Совет элининъ душпанлары каты экенин, ярлылык эм каранълык исши халкты зорлайтаганын коьресинъ. Болса да коьбиси янъы оькиметке сенеди, колыннан келген коьмегин этип, алдыга ымтылады. Фазиль Апасовичтинъ усталыгы ман, тап оьзинъ сол заман яшагандай, сол геройларды таныгандай боласынъ. Эгер сосындай китаблер язылмаган болса заманында, кайдан билеек эдик озган яшавды.

Фазиль Абдулжалилов кертилей де шынты классик, онынъ китаблери Россиядынъ коьп миллетли адабиятынынъ алтын фондына кирген. Неге десе язувшы геройларынынъ ислери мен, соьзлери мен, душпанга карсы шыгувы ман маънели эпохаларды суьвретлеп бажарады. Исши халктынъ кайдай каьрипликте, корлыкта патшалык заманында яшаганын, кайтип ярлылар янъы оькимет келгенде, окувга ымтылып, ялшылык кылыгын таслап, туьрленип баслаганларын оькыганда, революциядан алдын, революциядан сонъ деген заман оьлшемлерин юрегинъ мен сезесинъ. Аьне сол затлар шайыт Фазиль Апасовичтинъ мазаллы язувшы экенине!

40 йылдан артык зейинли агавымыз арамызда йок, алдынгыдай аты тез-тез айтылмайды. Сондай ой басыма келип турганда, бек шатлы хабар эситтим. Белгили аьлим, «Карашай-Шеркеш Республикасынынъ сыйлы илми аьрекетшиси», филология илмилерининъ кандидаты, юзден артык адабият макалалардынъ авторы Шахидат Курмангулова Нальчик калада «Ф.А.Абдулжалилов. Жизнь и судьба» деген китабти орыс тилинде шыгарган деп. Коьп кетпей Шахидат Азаматовна мага да бир китаб берди.

Китабке коьп затлар сыйган. Айтпага, туьзувшидинъ теренъ тешкерилген илми монографиясы, язувшыдынъ бирев де коьрмеген биографиялы повести, орысшага коьширилген ятлавлары, Фазиль Абдулжалилов акында эскеруьвлер, туьрли язувшылардынъ, китаблерин савгалаганда, язган йоравлары, атаклы язувшыдынъ яшавы бойынша шыгарган баьри де китаблерининъ эсабы, авторлар акында язган адабият макалалары эм баскалай кызыклы материаллар.

Монографияда Шахидат Курмангулова атаклы язувшыдынъ яшавын, исин, аьр бир китабининъ маънесин, ногай адабиятынынъ негизин салувда карыжлаган куьшин, билимин, авыр эм енъил куьнлерин – баъри бакты йолын тешкерип суьвретлеген. Китабтинъ аьр табагын оқыган сайын белгили аьлимди разылык пан эскеремен, соьйтип сыйлап мазаллы язувшыдынъ келпетин халкка кайтадан коьрсетип билгенине уьйкен савбол айтаман.

Монографияда белгили аьлим, мен ойлаган ойларга ювык болып, Ф.Абдулжалилов яшаган эки эпохады (патшалык заманы эм Совет элининъ куралувы) суьвретлейди, олардынъ яс язувшыга берген зарарын эм коьмегин ашык коьрсетеди. Фазиль Апасовичтинъ яслыгы, ушынлайын да, бек кыйын заманларда оьтипти. Драмалы, кай бирде ерсиз каты, тез туьрленип турган Совет оькимети де басында оьзине алал болган неше акыллы аьдемлерди кыйнаган.

Аьне сол катылыкты биз язувшыдынъ биографиялы повестинде коьремиз. 1937 йылдынъ басында Совет оькимети коммунистлер партиясын саткыш аьдемлерден тазаламага деп карар алады. Сосы эпсиз каты эм алгасав уьстинде юритилген куллыкты, шексиз де, неше яман аьдемлер оьз пайдаларына айландырганлар. Коьрнекли исти бажарып юрген талаплы, яваплы, айтпага, танысын, авылдасын, куллыктагы етекшисин куьнлеген инсан аьрекетлеп керек ерге хат язады, оны саткыш деп суьвретлейди...

Совет оькиметине юреги мен эм ислери мен алал Фазиль Абдулжалилов та ялганнан ягылып ысланады, оьзининъ куьнасыз экенин анълатпага шалысады, ама ога ынанмайдылар. Тутнакта язувшы астан, сувыктан, авырувдан кыйналса да, бир кагытка да кол салмайды, кене де судта оьзин яклап бажарады. Акланган язувшыга мекенин де, куллыгын да, йылдан артыкка токталган кыйын акын да, санаторийге путевка да береди. Ким оны шакканы да белгили болады. Ама юректен кетпес яра Фазиль Апасовичтинъ эсинде дайымга сакланган. Сога коьре де болар ясыртын повестьти язганы. Бир аьдемге айтпаган, бирев мен де боьлиспеген, 1974 йыл сырын оьзи мен алып кеткен.

Элимизде тагы да уьйкен туьрленислер болып, Совет оькимети авысып, 15 йыллар озган сонъ Шахидат Курмангулова Фазильдинъ аьлейи Асиятка тилек пен барады: «Фазиль Апасовичтинъ шыгаяк мерекели китабине янъы материаллар керек, оннан сонъ Гамзат Аджигельдиевтинъ диплом куллыгы да рецензияга агавымызга берилген, архивин карар эдим», - дейди.

Оьзининъ уьйкен аьжебине аьлим орыс тилинде язылган повестьти айырым папкада коьреди. «Фазиль Ногайлы» деген ат пан автор оьзин белгилеген. «Китаб этип шыгар», - деп тилейди Асият.

Колязбаларда да аьдемдикиндей бакты болады экен. Шахидат Азаматовнадан алдын баска аьдем коьрип аькеткен болса, повесть шыкпай да калар эди. Сога коьре тагы да аьлимге савбол айтамыз, Фазиль Апасович аргы дуньядан карап, китабке бек суьйинген болар. Китаб 2014 йыл дунья коьрген.

АНТОНИНА ШИШКАНОВА,
КЧР-дынъ ат казанган илми куллыкшысы

БИЗИМ ШАХИДАТ

Шахидат Курмангулова коьп балалы аьелде тувган, сога коьре кишкей заманнан алып исте кайнаган, озин бир де аямаган.

Куллыкшы касиетти Совет элинде оькимет те, ата-аналар да балаларга бермеге шалысканлар, неге десе ис суьерлик уьйкен байлык деп саналган. Бир дорба алтын берсенъ де оьскен авлетинъе, ол оны тез кутараяк, сонъ ярлыдынъ да ярлысы болаяк. Иске колы эм басы шыныккан бала болса не ерде де озине йол табаяк, оьмири бойы дурыс яшаяк. Акыйкаты солай болганга, Шахидаттынъ аданаслары оьзлерине яраган кеспилер алып, аьр кайсысы да бактысына ие болдылар.

«Кус уясында не коьрсе, ушканда соны этер» деген халк айтувына усап, Шахидат Азаматовна ян косагы Мухарбий Суюнов пан бирге уш кызларын балалай иске шыныктырып, билимге ымтылдырып тербияладылар. Мухарбий яшавдан, оькинишке, эрте кетти. Оьзек те, ялгыз анага аьел юги авыр болды, болса да Шахидат шагынып, коркып заман йибермеди, кызлары ман алдыга юре берди. Бэла ман Заира юрист кагытын алдылар, Мадина экономистке окыды, бир неше йылдан экономика илмисининъ кандидаты болды. Кызлар оьз алдына аьел курып, балаларын оьстирип, куллыкта да уьстинликлерге етисип турадылар.

Мине сосы яшав сынавларыннан оьте турып, Шахидат Азаматовна бир куьн де илми ислерин кериге тасламады: коьп илми-тергев макалалар язды, ногай адабиятына йол бердируьв уьшин, баьри йосыкларды да кулланды. Айтпага, ногай адабияты бойынша библиография туьзди, оны «История советской многонациональной литературы» деген йыйынтыклардынъ алтыншы тобына киргизди. «Антология поэзии Северного Кавказа» деген китабке «ногай шаирлери» деп аталган боьликти аьзирледи, сонъ оны битирип «XX-ншы юзйыллыктынъ ногай адабияты» деген тема бойынша каьр шекти.

Бу илми ислердинъ арасында Ш.Курмангулова туьрли калаларга йыйынларда шыгып соьйлемеге деп кетеди. Ногай адабиятын, онынъ язувшыларын баска илми куллыкшылар ман, баска миллетлер мен таныстырмага керек эди. Кай бирлер «ногай» деген соьзди эситпегенлер, ногайлардынъ бай тарихин окымаганлар.

1999 йыл аьлим хатын «Фольклор эм ногайлардынъ адабияты» деген боьликти учебник-хрестоматия уьшин аьзирлеген. Коьпте шыккан окув китаблерин де яньыртпага мутпайды.

Мине 20 йылдан артык мен бизим Шахидат Азаматовна ман бирге ислеймен, катысаман эм дайым да онынъ юмартлыгы ман, акылы ман, кыйынлыкка берклиги мен сукланаман.

КЕЛЬДИХАН КУМРАТОВА,
КЧР-дынъ халк шаири

АЪР ЯЗДЫНЪ ДА ОЪЗ ШЕШЕКЕЙИ БАР

Сол куън, алабуракасын бийлеген коьнъилиме мойгыгып, куллыкта олтыры эдим. Шайдат кирип келди:

- Эситкеним бар: сонынъ уьшин мен оьтиригин-ушынын оьзим билейим деп келгенмен, - деди ол. – Съездке бармак болатанынъ туврама сол?

- Тувралыгы да бар болар, - дедим мен.

- Яратпайман ондай соьзинъди! – деди ол катырып. – Мунавы сага усамайды. Балаларым дейтаган болсанъ, мен карарман оларды: школага да йиберермен, аврысалар доктырды уьйге шакыртып та каратарман.

- Савбол, Тая (биз коьбисинше Шайдатка Тая деймиз...)

- Йок, йок, сен савбол ман меннен басынъды алалмассынъ. Мут оьзинъди! Хабар тек сенинъ акынъда бармайды, энъ де бас деп Ногай акында бара болар. Халкынънынъ бети мен ойнамаска амал табарсынъ, - деп шыгып кетти.

Шалысканга Алла-таала оьзи де ярдам этеди дегенге усап, меним аьлим онъланды. Эш те сол заман «мут оьзинъди» деген ой ман басшыланган боларман.

Айтаягым, Шайдат Курмангулова ман коьп йыллар таныслыгымызда сосындай алтын окалы йиплери аз тувыл. Экевимиз эки туьрли авылданмыз: мен – Икон-Халктан, ол – Эркин-Юрттан. Бир школада яде бир институтта окыганымыз йок. Ама коьнъилимизди косып, бир-биримизди излеткен зат бар эди. Ол не десенъ – оьнершилик дуныясы. Биз ногай адабиятына бир шакта келгенмиз деп айтпага болаяк: мен поэзия тенъизине атылдым, ол адабиятты тергев мен каьр шекти.

Адабият коьнъилине конганын Шайдат школага юретаган заманында сезетаган эди. Эм йогары билим алган кызды, окытувшы болып куллык этер-этпес, яшав йолы Карашай-Шеркеш илми-тергев институтына аькелди. Мунда ол тез ара энъ маьнели затты – оьзинъди мутып, бек коьп ислемере керегин анълаган эди. Бугуьнги куьндей эсимде, Шайдаттынъ институтка келуьви мен байланыста, Фазиль Апасович Абдулжалиловтынъ калай куванганы. «Ногай совет литературасынынъ негизли тергелеегине сенимлик тувды», - деп ол санады.

Аьр яздынъ да оьз шешекейи болады. Ногай литературасынынъ да коьп язларынынъ шешекейлерин, бир байламларга йыйып, коьрсетуьвди заман оьзи талаплайтаган эди. Сога коьре яс аьлим ногай совет адабиятын 60-ншы йылларга дейим тешкерип баслады. Москвадынъ Ленин атлы оькимет библиоткасында, солай ок Махачкаладынъ, Астраханнынъ,

Орджоникидзединъ библиотекаларында, архивлеринде куллык этти. Илми деген оъзи де бек кызыклы дунья экен. Ол Шайдатты оъзине тартты. Илмилик яшавдынъ ишинде белсенли катнаспага шалысып, Ш.Курмангулова Бакуда, Махачкалада. Грозныйда, Нальчикге, Черкесскте эм баска калаларда озатаган Савлайсоюзлык конференцияларда неше кере катнасты, 1980 йылда Ташкентте Халклар ара тюркология йыйынында болды. Сол озгарысларда яс алим соьйлемеге шалысты, секциялык ислерде кызыксынувын коьрсетти. Соьйтип, алимлик адабият дуньясында «Ногай» деген соьздинъ куьдирети бар экенлиги билинди.

Карашай-Шеркеш илми-тергев институтынынъ ногай боьлиги Муса Курманалиевтинъ мерекесине багыслап, эскеруьв йыйынын озгарды. Меним сейиримди калдырган зат: мунда язувшыдынъ йыйынтыкларыннан, ол аьзирлеген биринши ногай учебниклерден туьзилген выставка бар эди. Олар латин аьриплер мен Махачкалада, Москвада, Грозныйда шыкканлар. Мен де, баскалардай болып, Шайдат Азаматовнадынъ докладын тынълайман эм соны ман биргесине Курманалиевтинъ юка йыйынтыкларын аьри де, бери де тешкеремен. Язувшыдынъ туьрли калаларда юрип, учебниклерди, оьз китаблерин шыгарув ман каьр шеккени коьз алдыма келеди. Ятса да, уйкы таппай, «халкы уьшин туьс коьрген» аявлы язувшыдынъ яратувшылык йолы ногай адабиятында терен тергелген. Бу исте Шайдаттынъ эткени де аз тувыл. Сосы выставкадынъ коьринисиннен коьп затты анъламага болаяк эди. Мине карайык: алим онлаган йыллар артта шыккан китаблерди тавып, бизим алдымызга салган. Олар Ш.Курмангуловадынъ илмилик исининъ негизине салынганлар. Шайдат оьзи айлак тебентели аьдем: эткен иси акында «кышкыратаган» акылы йок. Ногай адабиятынынъ аьр язынынъ аьр шешекейин аьдуьвлеп баьри яктан коьрсетуьв – онынъ кеспилик борышы.

Бир неше йыллар артта ногай интеллигенциясы Басир Абдуллиннинъ атын эситтирип айтпага тартынатаган эди. Шайдат Азаматовна болса, Куманалиевтинъ шыгарган йыйынтыкларындай этип, Абдуллиннинъ де аьр китабин колына ыслап, оларды тешкеруьвли тергеген. Язувшыдынъ акланувы уьшин материаллар йыйып, сол истинъ ызына шыккан. 1937 йылда репрессияга туьскен Басир Абдуллин акланган сонъ, язувшыдынъ аты анъы куьш пен занъырады. Ногай совет адабиятынынъ негизин салувшылардынъ бириси, биринши романнынъ авторы Басирдинъ язганлары латин аьриплерден соьлеги кириллица аьриплерге коьширилип, дунья коьрдилер. Соьйтип, Басир Абдуллин ногай совет адабиятында оьзининъ тийисли орынын алды. Этилген уьйкен ислердинъ басында Шайдат Курмангуловадынъ туратаганын белгилегим келеди. Бу затты айырып айтатаганымнынъ маьнеси йок тувыл. Шайдатка дейим язылган бир неше илми куллыкларды эске алмасак, ол ногай совет адабиятынынъ оьсуьвин тергевге алган, илми куллыгын ызлы-ыз юргисткен биринши аьдем. Бу ис онынъ колында онъайлы йол тапты.

Коьп йылларынынъ аьрекетлигин, каьрлеп ислевин Ш.Курмангулова 1986 йылда «Ногайская литература: динамика развития с 1917 по 1960 годы» деп атап СССР илмилер Академиясынынъ Дагыстан филиалына тергевге салдырды. Эм сосы иси уьшин «филология илмилерининъ кандидаты» деген атка тийисли болды. Етимис те емис оьстиргенге келеди.

- Илмилик басшым яктан да мен бактыма муьсиревлимен, - дейди Шайдат. – Лейла Абубекировна Бекизовадай аьдемнинъ касында оьз исинъди йигерли эм ымтылыслы этпеге шалысасынъ. Лейла Абубекировна – илмилер

докторы, академик, ногай адабиятын билген эм ога бет берген адем, «Ногай литературасы акында союз» деген китапти орысша язып шыгарган. Бу заглавдынь баъриси де мага демев болды.

Илми-тергев аьрекетин бардырув ман биргесине Шайдат Курмангулова билимлендирув тармагы ман, школа ман байланысын узбеген. Ол 9-ншы, 10-ншы, 11-ншы класслар ушин шыгатаган «Ногай литература» учебниклерининь тузувшиси, 10-ншы класс ушин теориялык материаллары айырым шыккан биринши учебниктинь авторы болады. Ногай тилинде шыгатаган дерисликлердинь (учебниклердинь) ишинде сосы учебник айлак баскаланады эм айырым орында турады деп, айтпага боляк. Ногай адабияты мунда Савлайроссиялык литературадынь оьсув йоллары ман айкасувлы кепте коьрсетиледи, тувган литературамыз коьтеринки оьлшемге салынып тергеледи. Бу затты Шайдат Азаматовна Курмангуловадынь номай этип болганы – ол сосы учебниктинь негизине коьп йыллар йыйган бек бай материалларын салган.

Сосы дерислик акында уста аьлимлердинь, оқытувшылардынь айткан коьп ийги, маьнели ойлары да бар. Тек ногайлар тувыл, оьзге миллет аьлимлерининь де эс эткенлери сосы китаптинь сыйын тагы да бек коьтередилер.

Шайдат акында меним тагы да, маьне берип, айткым келетаган зат бар: ол яшавда сенимли, тузем адем. 1990 йылда оқытувшылардынь билимлерин оьстирув институтында, кыскаша айтканда ИУУ-да, ерли миллет тиллерининь кафедрасы ашылган эди. Пайдам артык тиер деп, ойланып, Шайдат сонда тамада илми куллыкшы болып барады. Ама яны оьзининь илми-тергев институтын излейтаганын ол тез арадан сезеди. Шайдатты ша мен, оьзи билдирмесе де, тез анъладым. Аьлимлердинь дуньясы – ол баска дунья. Таядынь уйренген ериннен кетувине себеп бар эди: айырым аьлимлер, баскартувдынь елемигине ынанып, салган талаплары ман бирге оьзлери де орамда калдылар. Сол заманда ногайлардынь орынларын тез болып бийлетер мырад пан институтка адемлер излестирип басладылар. Шайдатка кайт деп тиледилер, ама ол «Йок, мага сенген де этпенъиз, мен келеек тувылман!» - деп катырып айтты. Кенем де онынь артыннан калмадылар.

- ИУУ-да куллык эте турганлай, НИИ-га да кел, - деп каныктылар алдынгы ериннен. Шайдат сол соьзлерге адалап, бир йол меннен маслагат сорады.

- Бизим ясларымыз орамда калганда, мен аьше сол институтка тыныш юрек пен кайтип барайым? Билмеймен, не этеегимди, сен мага бир акыл-зат айташ...

- Бизим аьлимлеримиз забастовка этип кеткенлеринде, сен сол институтта ислегенинь йок. Шакырдылар, тилейдилер, бармага да боляк эдинь. Яслай онда илми куллыгын баслагансынь. Юрегиньди тынъла, баска не зат айтайым, - дедим мен.

Институтка кайдан кимди тапсалар, соны алгасап аькелдилер, шынты юреги мен суьеме илми исти, суьймейме сол инсан, карамадылар. Тая болса соьзин ыслап, алдынгы ерине бармады. Мен бу мысалды келтирувимнинь маьнеси – миллетли халктынь яшавынынь негизинде Курмангуловадай адемлердинь эркли ислери турадылар. Бу затка адемнинь болымы – гражданлык позициясы деп айтылады. Тагы да теренъге кетсек, Янбийкешти эске алмага болады. Элди явдан куткарувга эр кисилер шыгып атланганлар. Янай карттан ким барсын? Сынъар кызы, улы йок. Элине кавыфлык келгенде, Янбийкеш эр кийимин киеди.

**Кара каска ат минди,
Янай кызы Янбийкеш.
Карагай суньги колга алды,
Кара сувсар боьрк кийди,
Яв бурувга йол алды, -**

деп айтылады «Янбийкеш» йырында.

Янбийкештинь келбети – ол халк суьвретлеген келбет. Оьз исимизди, кылыгымызды, эркинлигимизди, намысымызды оьлшемге салув, теньлестируув уьшин оьмирли этип берген бизге бу келбетти ногай оьзи.

Ногай совет адабиятынынь негизли тергелуьви Шайдат Азаматовна Курмангуловадынь аты ман байланыслы. Йигерликтинь сондай йолына шыккан сонь, Шайдаттынь эткен оьзге ислери де коьринип бардылар. Коьп затлар онынь ишки дуныясынынь болымлыгы ман, гражданлык карасы ман байлы эдилер.

Белгили аьлим илмилик тармагында 30 йылга ювык ислевинде, тек сол аьлимлик аьрекетине илинип соны этип олтырмаган. Шайдат Курмангулова республикадынь, энь де бас деп оьз халкынынь ямагатшылык яшавында белсенли катнасып келген аьдем. Ногай язувшылардынь мерекели куьнлерине багысланып озгарылган йыйынларда, яратувшылык кешликлерде эм сондай оьзге ислерде Шайдат Азаматовна коьп докладлар окыган, оларды оьзи аьзирлеп, калайына да аямай коскан ортак иске. Соьйтип, «Бирлик» ямагатшылык организациясынынь куллыгында да катнасып юргенин халк биледи.

Шайдат аьелли болып, уьш балады тербиялавы ман бирге оьзге ислерин де этпеге уьлгиреди. Бу ерде айтып озайык, ян досы, балалардынь атасы Мухарбий Суюнов хатынына уьйшиликте ярдам этпеге шалысады, куллыгынынь маьнесин аньлайды, куьнлеп, увак соьзлер ясап олтырмайды. Мухарбий касиетине коьре тарихты, йырды, адабиятты, туьрли оьнерликти суьетаган аьдем эди. Сонынь уьшин ол Шайдаттынь куллыгына, сыйлы иске карагандай этип, карады. Уьй иесининь оьмири узак болмаса да, онынь аьел туьзуувде калдырган татымлыгы, алаллыгы, ялань тоьслиги арка-аркадан коьшип бараягына шек йок. Эрли-хатын аявлап уьш кызды оьстирген. Олар туьрли институтлар битирип, сыйлы орынларда ислейдилер. Эндигиси, колы тийгенлей ок, Шайдат Азаматовна уныкларына кол ябады.

Филология илмилерининь кандидаты Ш.Курмангулова аьлимлик дережесин алганлы он йылдан артты, кене де аьреketи сувымайды. Карашай-Шеркеш илми-тергев институтында аьлим секретари болып ислевин мен биргесине ногай адабиятына дайым да тиклеп карайды, онынь талаплы авторлары акында туьрли макалалар, яратувшылык суьвретлер язады.

Аьр яздынь оьз шешекейлери болады деп, йогарда айтып озганымша, сол шешекейлердинь бириси Шайдат Курмангулова оьзи болады деп айткым келеди.

МАГОМЕТ КИРИМОВ,
КЧР-дынъ халк язувшысы

ЭСТЕ САКЛАВ УШИН

Патшалык заманында ярлылар савлай алфавит тувыл да, бир аьрипти танып болмаганлар. Байлардынъ да коьбиси оқып-язып билмеген. Сога коьре де талаплы аьдемлердинъ оьнери соьнип калган, мырадларына йол шыкпаган. Ярлылык, каранълык халк яшавына тоьселип, аьр миллеттинъ юрегиндеги ашувын, корлыгын оьстире берген... Солай болганга да Октябрь революциясы уьйкен патшалыкты енген.

Совет оькимети куралып басланганлай, элимизде баьрине де билим беруьв иси юритиледи. Ногайлар да окувдынъ керегин анълап, янъы яшавга ымтыладылар. Аьне сол йылларда халк арасыннан язувшылар, шаирлер, журналистлер, оқытувшылар шыгадылар: Басир Абдуллин, Хасан Булатуков, Абдул-Хамит Джанибеков, Муса Курманалиев, Фазиль Абдулжалилов, Зеид Кайбалиев, И.Атуов, Х.Курмансеитов, А.Казаков, С.Давутов, М.Ниязов, Б.Баймурзаев эм баскалары.

Булар бириншилер болганга, коьп исти де басларыннан, аркаларыннан оьткергенлер. Неше юз йыллар каранълыкта яшаган ярлы халкты ярыкландыруьв кыйын ис эди, болса да бириншилер оьз йолыннан таймадылар. Олардынъ артыннан язувшылар Салехжан Заландин, Суюн Капаев, Куруптурсын Оразбаев, Аскербий Киреев, Гамзат Аджигельдиев эм баскалар барганлар. Олар ман бирге неше журналистлер де, оқытувшылар да халкка билим бергенлер, миллет абырайын коьтергенлер.

Яшав алдыга барганлай, ногай интеллигенциясы беркигенлей эм оьскенлей, талаплы, оьнерли аьдемлердинъ де саны оьседи, олардынъ да иси элге, ямагатка коьринеди. Солай болганга, яшавдан коьпте кеткен сыйлы аьдемлердинъ атлары, эткен ислери мутылмага болады.

Мине сосы сорав бойынша яс аьлим Шахидат Курмангулова биринши болып ойланады, халкка коьп пайда эткенлер мутылмага керек тувылын анълайды. Ол яратувшылык ис пен байланыслы болган авторлардынъ аьр бириси акында адабият очерклер язбага токтасады. Соьйтип, бу яваплы куллыкты Хасан Булатуковтан, Фазиль Абдулжалиловтан, Муса Курманалиевтен баслайды.

20-ншы юзйыллыктынъ басыннан алып бир талаплы ногай язувшы да мутылмаган. Яратувшылык ислерин теренъ тешкерип, Шахидат Азаматовна олардынъ бактысын юрегиннен оьткереди, сонъ оларга багыслап илми исин язады, амал болса китаб шыгарады.

Мине не деп айтады Ася Хусиновна Карданова сосы куллык акында: «Шахидат Курмангулова биринши болып ногай совет адабиятынынъ оьсуьвин энъ басыннан алып бу куьнлерге дейим тешкерип караган, аьр язувшыдынъ

орыны эм иси акында илми очерклер эм макалалар аьзирлеген, сонъ олардан китаблер туьзген, окув хрестоматияларга киргизген, газетлерде, журналларда баспаланган. Эм коьп миллетли Россия адабиятында ногой адабиятынынъ да тийисли орыны барын коьрсеткен.

Ногой адабиятына акыллы, билимли аьлим келгени уьйкен ис, неге десе ол баскаларга язувшылардынъ исин коьрсетип, анълатып болады, эсте саклатады. Шахидат Азаматовна авторларын шынтысы ман сыйлайды, олардынъ шеккен кыйынын, кайдай заманлардан оьткенин биледи. Меним эсимде, кайдай суьййиниш пен Шахидат Кадрия акында айтканы: «Кайдай ол кыз талаплы! Яс болса да бек уста! Мине сага бир ятлавын окыйым». Кадриядынъ яшавы зая болганда, ол оьзине ер таппай юрди.

Аьне сондай Шахидат Азаматовна, онынъ юреги баьри затты да сезеди, куванып та, кыйланып та болады. Оьз кейфин бузбай, оьзин аяп юретаганлардан тувыл. Танъ касиети болганга да, кыс куьнинде узак ердеги Кара-Тобье авылга барып, биринши ногой окытувшысы эм шаир Зеид Кайбалиевке мерекели кешлик уйгынлаганы».

Аьне соьйтип язады бизим аьлим акында А.Карданова. Мен онынъ соьзлерине бек разы.

ТАИСИЯ ЛИЧЕБРИНА,
журналист

БАКТЫ ЙОЛЫ – ИЛМИ

Кай бир аьдемлер мен таныссань, хабарлассань, коьнъилинь ашылып, илхам аьлде боласынь. Шахидат Курмангулова акылбалык касиети мен, юмарт кылыгы ман сондай аьдемлердинь бириси деп ойлайман. Ол сени тыньлап та, оьз ойын айтып та бажарады, неге десе яшав сулыбын аьруьв биледи.

Ама Шахидат Азаматовна билими кень эм бай аьдем. Ол хатынлар арасында биринши болып ногой адабиятын тешкереди эм «илми кандидаты» деген атты шынты кыйыны ман казанады. Коьп йылдардан бери Карашай-Шеркеш институтынынъ гумманитар илмилерининъ аьлим секретари этип сайланган, «КЧР илмилерининъ сыйлы аьрекетшиси» деген ат пан белгиленген, 50-ден артык илми ислерин язган. Куллыгы бойынша Шахидат Курмангулова эринмей узак йолларга туюседи, баска ерлерде озатаган йыйынларда ортакласады. Исине коьре кыйыны, кыйынына коьре шынты сыйы келеди. Неге десе илми – билимли хатыннынъ бактысы.

Черкесск кала газетасы «Голос коммуниста», 2007й.

Поэзия эл проза

АШИМ СИКАЛИЕВ,
ногай халктынъ айтылган аьлими

НОМАЙ ЮРСЕНЪ, НОГАЙ ШЫГАР АЛДЫНЪА...

**«Бири кетти Крымга,
Бири кетти Урымга.
Баьтир эрдинъ баласы,
Биз де кетип барамыз,
Бийик тавдынъ кырына...»**

(Казтувган, XVII оьмир)

Буьгуьнги куьнде Совет Союзында яшайтаган ногайлар мекан туткан ерлерине коьре баьленше кесекке боьлинедилер. Олардынъ ишинде бар: кобан ногай, куьми ногай (Канглы авылы), ашыкулак ногай (Нефтекум району), дагыстан ногай, каргалык ногай (ЧИАССР).

Кавказдынъ тысында аштархан, крым эм оьзбек ногайлары бар. Аштархан ногайлары соьле оьзлерин «халкымыз ногай, миллетимиз татар» деп санасалар да, конъысы татарлар оларга «ногайлар» дейдилер.

Соьлеги ногайлар он доьртинши - он етинши оьмирлерде Эртиш сувы ман Дунай сувынынъ эки арасын толтырып яшаган бурынгы ногай халкынынъ тамырыннан калган оьркен болады.

Историяда белгисинше, он сегизинши оьмирдинъ сексенинши йылларында Кобан бойыннан доьрт юз мынъ ногай коьшкен. Олардынъ уьш юз мынънан артыгы туьркке, юз мынъга ювыгы Дунай сувы (ногайша Манан сувы) бойына кеткенлер.

**«Орманбет бий оьлгенде,
Он сан ногай буьлгенде,
Элимиз барып ятыпты
Манан деген сувына,
Балкан деген тавына.
Барар еринъ Балкан тав,**

Ол да бизим коьрген тав», - деп айтылады бурынгы йырларымызда.

Сол он сегизинши юзйыллыктынъ ызында бир кесек ногайлар Суджук калада (соьле Новороссийск) эки туьрк кемесине тиелип Стамбулга йоьнегенлер. Болса да Кара тенъизде эсапсыз куьшли давыл коьтерилип, кемелер Аджариядынъ (Грузия) ягасына былактырылып тасланадылар. Аьдемлердинъ коьбиси оьледи, сав калган ногайлар сол ерде яшап каладылар. 1912-нши йылдынъ оьзинде де олар «Эрзаурум ногайлары» деп язылып

турганлар. Буьгуйнлерде де Аджарияда Ногайлия, Ногайдели деген тукумлы аьдемлер бар. Олардынъ асылы Эрзум ногайлардан болса ярайды.

19-ншы оьмирдинъ алпысыншы йылларында Туьркке кырк бир мынъ ногай (кобаншылар) эм бес мынъ Суьт ногайлары Литополь ман Берденскке коьшкенлер. Аккерман ногайлары бара тура Добруджага (Румыниядынъ Кара тенъиз ягасына) йылыстылар. Бир кесеги, оннан да озып, куьнтувар Болгарияга шашылды.

Турцияга коьшкен юзлеген мынъ ногайлар туьрк еринде оьз басларына баьле таптылар. Барганда ок Туьрк оькимети ногайлардынъ эр дегенин шертип алып, аьскерлерине косып, араб кыраллары ман кавга этпеге айдады.

Калган ногайлардынъ ашлыктан, талав мараздан артканларын Турциядынъ орталыгындагы Конья, Аламан, Эски-Шехир вилайетлерине (областьлерине), коьп туьрклердинъ ишине аз этип шашыратып орынластырдылар.

Соьле Турциядагы ногайлардынъ коьбиси доьнип кутылган, неге десе онда увак халкларга оьз культурасын оьстирмеге, оьз тилин сакламага эп йок.

Коьп кыйынлыкларды басыннан кеширдилер Румыниядагы ногайлар да. Добруджадынъ (Румыниядынъ Добруджа области, басы Констанца шахары) табияты аьли коьбисинше малшылыкка болмаса, эгиншиликке онъайсыз. Сув мунда йокка эсаплык. Куйылардынъ сувы, теренлигин юз элли метрден артык этип казбаса, шыкпайдылар. Шыкса да баьри куйылардынъ сувы ишпеге яравлы тувыл.

Социализм оькимети курылаяктан алдын оьз халкын эзиетлеп турган буржуазиялык румынлар баска кишкей миллетлердинъ кайгысы уьшин кавсыры да кавсырамаган. Сондай авыр яшавдан себеп румын ногайлардынъ саны йылдан йылга оьскенди койып, касыклап тувганы шоьмишлеп оьлип, азая бердилер. Соны ман, 1870-нши йылларда Добруджада юз мынъ ногай болган болса, 1925-нши йылда олардынъ саны отыз мынънан артпайды.

Озган экинши савдуныялык кавгадынъ заманында Добруджада уйкен согыслар болып, ногай авылларын йота соккандай этти. Ога кавгадан сонъгы авыр йыллар косылып, ногайлардынъ санын отыз мынънан да кемитти. Тек социализм курылысы румын халкынынъ эм Добруджа ногайларынынъ коьзлерин ашып, яшавларын танымастай туьрлентти.

Элбетте, бизге тыс кыраллардагы ногайлардынъ яшавын билмеклик айлак та сейирли. Тыс кыралларда да ногайлар бар деп эситсек, несин ясырасынъ, кайсымыздынъ да конъилимизде: «Онда ногайлар коьппе экен? Оларда ногай культурасы оьсеме экен? Ногай тили йойытылмаганма экен? Эгер ногай тили яшай болса, бизим тилимиздейме экен?» - деген сораулар тувады.

Меним болса энъ бас деп билгим келеди: Турция ман Румыниядагы ногайлардынъ арасында бизим бурынгы йырларымыз йырланама экен? А.Сергеев («Ногайцы на молочных водах» деген книгадынъ авторы) оьзининъ тенъи С.Шапшал ман 1910-ншы йылларда Турцияда болып, ондагы ногайлар ман йолыгысканын айтады. С.Шапшалдынъ соьзинше, Турциядагы ногайлардынъ яртысы шахарларда, яртысы авылларда яшайдылар. Авылда яшайтаган ногайлардынъ кешинуьви шахардагыларга коьре коьп колай.

Турциядагы ногайлар колларынан келгенше туьрклер мен карыспай, Турцияга коьшкен крым татарлар ман, шеркешлер мен катнасадылар, тек олар ман кыз алып, кыз бериспеге шалысадылар.

«Ногайлар оьзлерининь ата-баба ерлерин таслап, Турцияга коьшкенлерин уьйкен яньылыс эм халкка каза аькелген зат деп санайдылар», - деп язады С.Шапшал.

Белгисинше, Турцияда фольклористика бек кенже тувган зат. А Турциядагы увак халклардынъ авызлама яратувшылыгына эс буьгуьнге дейим берилмеген. Сога коьре Турциядагы ногайлардынъ авызлама соьз байлыгын колына алган алим барма, йокпа, белгисиз.

1969-ншы йылда мен академик В.М.Жирмунский мен соьйлесип турганда, арага сосы сорап шыкты.

- Юзлеген мынь ногайлар Турцияга коьшкенде, ногай фольклорынынъ, ногайдынъ бурынгы литература байлыгынынъ да коьбисин ала кеткенине шек йок, - деди Виктор Максимович Жирмунский. – Менимше, ногайдынъ фольклорын, оьнерин, бурынгы литературасынынъ шыгармаларын ногайлардынъ коьбиси кайда болса, сол ерден излестирмеге керек. Ама халктынъ бирер кесеги оьзи аз болган уьшин культураны таза саклап, коьбисиннен коьп колай болып та олтыратаган. Не зат десек те, туьрк ногайлары ман оьз алдына каьр шеккен алимнин йоклыгы бек оькинишли. Турциядан келеген фактларга коьре ногай культураны актартып излеген аьдемнинъ бокшасы бос калаякка да усамайды...

- Кайдай фактлар экен, Виктор Максимович? – дедим мен, юрегим телезип.

- Ах, олар коьп болса не керек эди, досым меним, - деди В.М.Жирмунский, олтырган ериннен турып, шкафтынъ ювыртпасын аша берип. – Тапсак коьрейик... язганым бар эди. Ах, ногайлар, ногайлар! Кайдай халк эди-ав... йок, ол бирев кагыт тез арадан табылаяк коьринмейди, - деди А.М.Жирмунский шкафты койып, олтыргышына келип олтырып. – Кыскасыннан хабар булай: Куьнбаттар Германияда меним таныс тюркологым бар. Тукымы Перельштейн. Былтыр мага ол булай деп язды: «Яньыларда мен Турцияга барып келдим. Бир кесек фольклор материаллар яздым».

Соьйтип профессор Перельштейн оьзин ногай ман деген бир аьдемнен «Эдиге», «Камбар», «Мамай» деген дестанларды язып алганларын айтады. Сога коьре, Турцияда эндиги дери ногай эпосын билетаган аьдемлер бардай коьринеди. Оларды язып алып, сол ок йырлардынъ мундагы вариантлары ман салыстырып тергев кайдай сейирли зат!..

Академик В.М.Жирмунскийдинъ сосы соьзлери болмаса соьледен соьле туьрк ногайларынынъ йырлары акында бизге белгили зат йок. Румыния ногайларынын хабарларымыз кене де бир аз молдай коьринеди.

Румыниядынъ халк оькимети оьз халкынынъ, сонынъ ишинде ногайлар да болып, экономикалык эм культуралык яшав оьлшемин коьтерер уьшин керекли амалларды этеди.

Ногай авыллары, ногай эгиншилери эм малшылары коммуналарга биригип, ортак байлыкты оьстиредилер. Добруджа ногайларынынъ бурынгы культуранынынъ бас боьлиги болатан баьтир йырлары ман ашыклык дестанларын йьнов куллыгы да орыннан коьгалып ян кувнаткан биринши адымларын эткен. Бизим колымыздагы материалларга коьре, румын ногайлары оьзлерининъ аз санлы экенлерине де карамай буьгуьнге дейим ногай тилин, ногайдынъ миллет атларын эм тукымларын, ногай халкынынъ бурынгы йырларын йойытпай саклап келгенлер.

Мине баьленше йыллардан бери Бухарестте яшайтаган румын кыскааяклысы Гизела Сулитеануды Добруджа ногайларынынъ бурынгы йырларын йыновшы деп калмай, ногайдынъ бурынгы сазларын да йыйнавшы деп таныймыз.

Бурынгы йырларды йырлайтаган йыравларды излеп Г.Сулитеану Добруджа ногайлардынъ арасында коьп кыдырган, сонынъ аркасында ол коьп ногай йыравларынынъ эм бахшыларынынъ ишиннен энъ усталарын айырады. Г.Сулитеанудынъ билдируьвинше, Добруджадагы ногай йыравларынынъ энъ уйкенлери Абдырайым Жамболат (элли бес ясында) эм Оьлмис Иса (йырма бир ясында) болады. Ногай бахшыларынынъ ишинде оьзлерининъ усталыклары ман боьтен де бек Музийин Арслан (элли эки ясында) эм Фатьма Ажибай (элли алты ясында) белгили болганлар.

Йыравлар ногайлардынъ баьтир йырларын, бахшылар болса ашык дестанларын йырлайдылар. Фатьма Ажибай кыскааяклы болган сонъ, Добруджа ногайларында бахшылыкты, азлап йыравшылыкты хатынлар да юргистетаганын коьремиз. Булардынъ аьр бирининъ репертуарында коьп ногай йырлары бар. Элбетте, биз кайсымыз да олар кайдай йырлар экенин билмеге телезиймиз.

Г.Сулитеанудынъ айтувына коьре, Добруджа ногайлары арасында энъ коьп йырланатаган йырлардынъ ишинде «Шора баьтир», «Эр-таргыл», «Эдиге баьтир», «Коьр-Огул», «Тахир мен Зухра», «Керим баьтир», «Караджа-Оглы», «Аьриз бен Ханбер», «Козы коьрпеш», «Баян сылув» эм тагы да баскалары бар.

Ал, караймыз да, Кара тенъиздинъ куьнбатар ягасындагы ногайларда да сол оьзимизде буьгуьн йырланып юрген бурынгы йырларымыздынъ бир кесегин коьремиз.

Сосы зат ногайдынъ бурынгы культура байлыгы ер-ерде яшаган аьр туьрли ногайга бирдей ортак байлык экенине шайыт. Болса да биз онда, Добруджада, бизде йок йырларды да коьремиз. «Керим Баьтир», «Караджа-Оглы». Белки, бу йырлар бизде мутылган болар. Белки, ол йырларды ногайлар онда шыгарган боларлар. Ким биледи?

Бытырларда «Ревиста Бухарешти» деген румын журналда Гизела Сулитеанудынъ «Эпос Шора баьтир» деген илми макаласы баспаланган. Статья уйкен форматлы журналдынъ йырма ети бетин бийлеген. Статьяда автор «Шора баьтир» йырын Абдырайым Жамболат деген ногайдан язып алганын айтады, йырдагы тулгаларды (образларды) тергейди эм йырдынъ анъын нотага салып коьрсетеди. Элбетте, журнал румын тилине шыкканнан себеп мен макалада коьп затты анълап болмадым. Г.Сулитеану «Шора баьтир» йырынынъ анъын нота ман коьрсеткенде, нота ман бирге йырдынъ айырым шувмакларын (куплетлерин) ногайша келтиреди. Латын алфавити мен ногайша язылган текстти оқымага кыйын тувыл. Сейирлиси сол: Добруджадагы «Шора» йырынынъ шувмаклары бизим элдеги ногай тилиннен, оқында бир-бир айырым соьзи болмаса, баскалыгы йок демеге болады. Мине Г.Сулитеанудынъ келтирген кеселерининъ биревини, сол язылган кебинде: Шора баьтир Алибейдинъ ызыннан кувьп етеди.

Сонда Алибей, Шорадан коркып, толгайды:

**«Тарт, тарт, Шорам, тарт, Шорам,
Атынънынъ башын тарт, Шорам.
Ашынъ десенъ оьдирмен,
Атынъ минсен бермен...»**

Сонда Шора алдында турган Алибейге айтады:

**«Эй, Акташлы Алибей,
Жавырынынъ менъли бей,
Жав коьргенде дели бей.
Ашаган ашынъ оьдирисенъ,
Алган ылавынъ берерсинъ.
Атам меним Нарик карт,
Башка, коьзге шалгансынъ,
Оны калай оьдийсинъ?
Дунияга эндиргин
Анам меним Аян-сылув,
Коккиректен кетмез соьзлер айткансынъ,
Оны калай оьдийсинъ?
Карындашым Канибек,
Келин этип суьзилткенсинъ,
Оны калай оьдийсинъ?
Туье багарны туье берген
Алган йоксынъ.
Жел жетмезни жетип берген
Алган йоксынъ.
Аягы, колы кайткандай,
Тасмалы Керим алып кеттинъ,
Оны калай оьдийсинъ?
Атым башым тартамажакпан, Алибей!
Мырза тувыл кара ман,
Соьгшмадан кайтпажакпан, Алибей!
Нокис атлы тама ман,
Нарик оглы Шора ман!..»**

Эгер Добруджа ногайлардынъ соьлеги соьйлейтаган тиллери де сосындай болса, бизим ногай тилимизден баскалыгы аз.

Соьйтип, бизим ногайдынъ толгавы токсан кызыл тили мен буюьгунги куьнде де бурынгы ногайдынъ ат юздирген Манан сувы (Дунай) бойында шакылдап, халкымыздынъ аьвелги йигитлерин данъклавын коймайды.

Заман етсе, келеектеги эки ногайдынъ арасында бир культуралык байланыс онъланар деп сенмеге боламыз.

Поэзия эл проза

БАСИР АБДУЛЛИН

КЫР БАБТИРЛЕРИ

(роман)

Бесейдинь куьн орта бетиннен эскен куьшли ел, кенъ кум майданлыкларына етип, кумларды бир яктан экинши якка коьширип, сувы кевип, сувсыз калган шукырларга, тоьбеси коькке етеек болып турган уьйкен тавларга... тагы сондай коьп ерлерге барып етти.

Куьшли эскен ел неше йыллардан бери кум майданлыгын озьине караткан, озьининь уьйкенлигине савлай элди хайран калдырган шыксыз тамыры ширил баслаган уьйкен теректи бир коьтеруьвде коькке ушырып ер мен тенъ этти. Кум майданы да озьининь бурынгы болысыннан айырылды, ол куьшли елдинь ыгына карап йыгылды. Узактан келген аваз онынъ ата-бабалар заманыннан келген эскилик ойын йыкпага, халк уьстиндеги авырлыкларды тайдырмага йоллар коьрсетти.

Элдинь тынышлыгын бузган коркынышлы елдинь авазы сонъына карсы бармаклар согылып турган куьшли домбырадынъ авазына усап баслады. Яшаган аьдемлер коьрдилер, ама ел коьплерди терен шукырларга, кум дериялардынъ астыларына да тыгып, таслап калдырды.

Бу ел — эки класс арасында шыккан ел эди.

КАЙГЫСЫЗ ЗАМАНЛАР

Эл арасы тынып, биревдинь бирев мен иси йок, аьр ким озь тилегин, озь суьйгенин этип яшайтаган, атадынъ балага, уьйкеннинь кишкейге, байдынъ куллыкшыга, алладынъ кулларына иелик этип яткан заманлары. Эл халкынынъ кайгысыз кенъ майданында ат шаптырып, суьнъги урып, коьринген бир тойдан калмай юрген шаклары. Мине бу заманларда эл арасында уьйкенлик, байлык пан ат казанган Куьнтувган аьпенди халк арасында не шаклы уьйкен бир хурмет пен юргизилсе де, аьр кимнинь алдында Куьнтувган аьпенди кайгысыз бир аьдем деп танылса да, онынъ да озьине коьре бир «кайгысы» бар эди.

Куьнтувган аьпендиге караганда, мал даьвлети мен коьп кем танылган, эл арасында сый-хурмети де калай-солай болган Арслан аьпендидинь агасыннан калган он ети яслык Йымабийкеди алып та, мунунь неше йыллардан бери уьйкен бир идия саклаган яс кызга яде бир яс келиншекке ие болалмавы Куьнтувган аьпендидинь энъ уьйкен бир «кайгысы» эди. Ама ол «кайгы» узакка бармады, эл арасында аксакал Куьнтувган аьпендиге он уьш— он доьрт яслык кыз табылды.

Мине бу заманлар — кайгысыз заманлар эди, бу замандагы кайгылар да, язгы кардай, бир заман тас болып кете коятаган эди. Куьнтувган аьпендидинь де ниети ерине еткен сонъ, турмысын бузгандай бир зат коьринмедди. Уьйкен

сыйлар, ат шаптырып эткен тойлар, ис йоклыктан бир-бирине конак болып юруввлерден баска бир зат болмады.

Бу яктан яшав аьруув эди, кайгы йок эди, уьсти буьтин, тамак ток, шатлык коьп, казысы, козысы, кымызы—баьри де мол эди.

КИМ АЙЫПЛЫ?

Байлар, аьпендилер классы не кадер шат яшасалар да, олардынъ койшылары, олардынъ эсигинде юрген ярлы ябагайлардынъ аьли бек осал эди.

Агарып танъ атувга, аркасына йыртык куржынын илип, кенъ майданнынъ кум буйратларынынъ арасындагы явын сувы ман яйнаган кишкей коьллердинъ бойында яйрап яткан койлардынъ артыннан бир кесек оьтпек пен кара кешке дейим юретаган Явгайтар уьшин дуныяда зулымнан баска зат йоктай болып коьринетаган эди. Ясы йырмадынъ бир нешевине еткен Явгайтардынъ ата-бабасыннан бери келген бу кеспи ога ярамаса да, коьз алдында бай балаларынынъ кейип-сапалары юрегине бек авыр болса да, корлыктан кутыла алмаса да, бактысына бойсынады, тек оьзининъ кожаларына болган душпанлыгын янында иерип юрген ийти Акбайыннан ясырмайтаган эди. Ол юреги толып кеткен заманларда, аякларын созып, коьзлерин йылтыратып, куйрыгын япкан Акбайына карап:

- Акбай, сен ийт болсанъ да, сенинъ кайгынъды шегетаган Явгайтарынынъ бар, ама мына Явгайтардынъ дертине еткен бирев де йок,— деп оьзининъ ялгызлыгын айтып зарланса да, соьзсиз яткан Акбайдан янына ягымлы бир соьз эситпеген сонъ, колтыгына кыстырган камыс сыбызыгын алып, дертине дарман излеп баслады.

Кум араларыннан эситилген камыс сыбызыктынъ авазы авага косылып, ногай кырынынъ коьп ерлерине етисип, яс юреклерди аьрекетке келтирди.

Дертли сыбызык.

Янлы сыбызык.

Керегеси эскиликтен сынып, байлаган бавлары ялгав-ялгав болып туйинлесип, бир якка йыгылмага турган, оьз басыннан коьп затларды кеширген, шырты кетип, пырты калган картка усаган эски термединъ коьзенеклериннен оьтип уйге кирген дертли саздынъ авазы Емис енъгейдинъ де коьз алдына эски заманларды келтирип салды. Яс юреклер елпинди, истен шыгып калган карт юреклер сызланды. Дертли сыбызыктынъ авазы ятпады, мине дегенде карсы бир оьзи суьнъги урган баьтирлерди, хан кызларын урлап кашкан азаматларды коьз алдына келтирди.

Емис енъгейдинъ де коьз алдына яслай бай картка сатылувы, доьрт хатыннынъ арасында энъ ясы болганга, уйкен хатынлардынъ куллыгыннан босалмай, куьн узагына ийттей болып ислеви коьринип кеттилер. Сонъында карты оьлип, яп-яс келиншек эски аьдеттинъ курманы болып, карттынъ яс тетесининъ асык ойнап юрген кедесине басы байланды. Шешекейдей оьмирининъ куьнлери ясы етпеген «киевди» карап озувына, кешелер бойы оьз тенъи Байбайшалдынъ соьйтип ойнаган сыбызыгына уйкысыз оздырган заманлары кайтып, сол ислердинъ баьри де онынъ коьз алдына келип кетти. Юрек толды, коьзиннен эки буьртик ясынынъ тыгырып туьскенин билмей калды.

Кыр сазы, кыр мунъы, кыр дерти! Сен не затларды ойлатпайсынъ, сен не затларды эске туьсирмейсинъ...

Бастан кеткен бу ислер Емис еньгейди не кадер ойландырса да, онынъ аьр бармагы бир алтын деп, эл арасында иске усталыгы, шеберлиги мен аты шыккан ялгыз кызы Назлыханды оннан да артык, оннан да каты ойландырган эди.

Назлыханнынъ колы истен токтагандай болды, дертли анъ онынъ юрегин козгады, аста акырын тетесининъ юзине карады. Онынъ юзінде бир дерт бардай сезилди. Янлы сыбызгыдынъ авазы ятпады, бир неше термелердинъ ишине кирип, бир неше Назлыханларды туьпсиз ойларга калдырды. Кымызды ким ишпес, кызды ким айттырмас деп, танъла бир куьн келеек айттырувшылар, оларга берилеек яваплар коьплердинъ юрегине келип кетти.

Явгайтар уьйсиз-эсиксиз, атасыз-анасыз калган, коьринген биревдинъ эсигинде юрген Явгайтар озининъ юмсак кылыгы, таьтли тили, аьруьв юзи мен авылдагы яслардан айырылса да, онынъ аьруьвлигиннен, юмсаклыгыннан, таьтли тилиннен не хайыр. Озининъ ялгыз тамагын тойдырып юрген Явгайтардынъ аьруьвлигин эгип ишеексинъме?

«Бир отав уьйи сама болса, Назлыханды сога берер эдим»,— деп Емис еньгей кызын Явгайтарга беруьвди ойланады, ама йоклык, каьриплик бирге яшавга йол шыгармайды. Экинши яктагы ой-пикир сондай эди. Орак молладынъ аксак кедесине, Ажибалта байдынъ сокыр кедесине кыз беретанлар коьп болса да, ярлы-етим Явгайтарга аьзир кызды эплевши де йок эди. Явгайтардынъ дертли сыбызгысы онынъ сосы кайгыларына ортакласатаган бирден бир досы, онынъ дертли юрегин босататаган бирден бир дарманы эди. Сога коьре ол аьр заман басына ой келгенде, камыс сыбызгыды соьйлететаган эди.

Мине каьриплик не этеди!

Бу ислерге ким айыплы?

ЭСКИ АЬДЕТ КУРМАН СОРАЙДЫ

Куьнтувар халкынынъ арасында ислам диннинъ келуьви мен коьп хатынлык, яс кызларды сатып алувлар бизим заманларымызга дейим де калмай келеятыр. Куьнтувган аьпенди де эски дуниядынъ калымтыкларынынъ биреви. Ол да ногай халкы арасында сакланып келеяткан эски аьдетлерди йогалтпайык деп юрген, эски турмыстынъ ширик бир тиреги болганга, аьр эски аьдетти бек аьруьв саклайтаган киси эди. Кайдадыр, нешиктир бир ерде озь авылында алмадай писип-етип турган Назлыханды коьргени ок, етписке ювыклап келеяткан Куьнтувган аьпенди сол кызды алув пикирин куьннен-куьнге арттырды.

* * *

Маслагат йыйыны яман кетпеди, тувган-тукум, авыл аьдемлери баьри де бек макул коьрдилер, арадан биреви:

-- Соьз барма, сага бермей, кимге береек? — деп аьпендидинъ ниетин тагы да куьшлендирди. Алынаяктан коьп берилеек соьйленди, мал-туварлар тилге алынды. Соьз салувга деп эл агасы Келакайга тапшырылды. Соьйтип эски турмыстынъ явыз аьдети озине талап этти.

КАБТЕРЕЛИ КЕШЕ

Яздынъ янга ягымлы, айдынъ сувдыраган ярык кешеси. Авыл шетиндеги буйраттынъ янында камыс зурнайдынъ зарнаган авазы токтамайды. Тетеси конгысы авылга оззининъ кыз кардашына кеткенге, буьгуьн уйде Назлыхан ман онынъ кыймасы, озиндей каьрип болып калган Танъсылув, камыс зурнайдынъ сеслерине кулак саладылар.

Янлы, дертли, ягымлы сыбызгы оззининъ энъ наьзик мунъын арттырувдан баска зат билмеди, яс юреклерди калай дувлатып олтырганын сезбеди.

-- Ах, — деди Назлыхан.

- Сенинъ Явгайтарды суьювинъди коьптен сезсем де, ишинъдеги дертинъди босатпассынъ мекен деп сакласам да, сенинъ меннен бу исти ясы- рып келувинъе айлак оьпкелеймен, — деди Танъсылув ашык соьйлеп.

-- Сеннен ясырган не сырым, не сыбырым болсын, — деп Назлыхан да кыймасына бу куьнге дейим биревге де ашылмаган, эш ким билмеген ясыртын дертин айтпага токтады. Камыс зурнайынынъ авазы оны бир куьн турмай Явгайтардынъ койнына тартканын ийнесиннен йибине шеким калдырмай соьйледи. Муннан бир неше айлар алдын тек орамда коьз каравы ман басланган ашыклык отынынъ сонъы куьшленип, бир куьн куйыга сув алмага барганда бир коьз карасувы ман арып кетип, ахыр тиллесуьвлерине де себеп болганын калдырмай айтты. Дагырда узакка созылды, авыл таьтли уйкыда, тек шетте эситилген туьединъ енъреви, бирем-сирем уьрген ийтлердинъ авазы туьндеги тынышлыкты бузып йиберди.

Дертли сыбызгыдынъ авазы ятты, ама мунынъ токтавы узакламай термеге келеек акында бир билдируьв экенин Назлыхан оьз кыймасыннан ясыра алмады. Эки яс юрек, коьзлерин термединъ коьзенеклериннен алмай, келеек конактынъ коьринеегин карап калдылар. Азба, коьппе не кадер заман кешкендир, ким биледи, не болса да куьнбатар беттен бир каралдыдынъ келгени коьринди. Кыймаслардынъ юрегине шатлык энди. Бек уьйкен саклык пан эсик ашылып, колтыгына камыс зурнайын кыстырган Явгайтар келип кирди. Ким-кимге не айтаягын билмеди. Бираз карап турган сонъ Явгайтар:

-- Конакка бир хошкелди айтатаган эди. Сизики не, аманшылыкпа, неге уьндемейсиз? — деди.

Танъсылув оззининъ кыювлыгын этти:

-- Эл, халк ятып кутарганда, урылык эткен аьдемдей болып, келген кисиге хошкелдинъ деп айтып болама?

Яс юреклерге, дувлап турган аргымактай юреклерге, бу соьзлер ете калды. Бириннен сонъ бири соьзди шапшактан куйган балдай этип агыздылар да турдылар. Соьзге иерип соьз шыкты, озганлар, келееклер биреве де калмады. Ахыр соьз туьп ниет тоьгерегине айланып баслады. Сонъгы куьнлерде эситилген кайгылы хабар яс юреклердинъ телезуьвин баса алмады. Не шаклы ойлансалар да, кашып кетуьвден баска бир йол табылмады.

Кайда кашаяксынъ, не зат пан кашаяксынъ, шети коьринмеген шоьлде кашып кайда бараяксынъ? Дарман табылмайды.

Явгайтар оьз оьмиринде биринши кере байлыктынъ ярлыга душпанлыгын аьруьв анълады, ол оьзи де билмеген кыялларга туьсти. Куьнтувган аьпендиди оьлтирсе калай болар экен, деп те ойлап эбин табал- мады. Коьз алдына муннан бир неше йыллар алдын аьдем оьлтирип Сибирьге айдалган Баубек

келип коьринди. Бу ойдан да пайда йок. Бактыдан кашып болмаяк деген ойга келди.

Авыл шетинде кораз шақырган авазын да эситип, оьзинше, соьзди тез кутарып, муннан таюв кереги эсине туьсти. Яркырап турган ай, серниктинь йыртыгыннан термединь ишине туьсип карсысында олтырган Назлыханды тагы да аьруьв коьрсетти. Яс юрек не этеегин билмеди. Кетпеге вакыт коьптен еткен болса да, яс юректинь кеткиси келмеди, аяклар аьрекетсиз калды. Болмаганда, кырда юрген биревдинь авазын эситип, ол оьзи ыхтыярсыз ериннен турды, оны узатпага деп эсик янына келген Назлыханды нешик колтыгына алганын оьзи де билмей калды. Дуния каранья болды, коьзлерди кан басты. Суьйтип бу кеше каьтелели бир кеше болып калды.

БАЙЛЫК СОЛТАНАТЫНДА

Ким куьшли, ким бай — дунья оныкы. Залымлар дуньясын, эмбекшилер коьпшилигин оьзининь темир тырнагында саклайтаган патша, оьз феодалларынынь аьр бир соьзине эм буйрыкларына бас буьгип, кол кавсырып юрген заманларда, етим калган ярлы кыз бан бир таянышсыз калган курткадынь колыннан не келеек? Оьмири бир эркинлик, йылы тоьсек, юмсак орын, аьруьв бир уьйдинь эсигин ашпаган каьрип хатыннынь азбарына сонша байлык, мал-муьлк келсе, оны таслап, яланъашыкка яньыдан кайтувы эш болатаган испе?!

Байлык оьзиндикин этти. Емис енъгейдинь эски термеси отавга доьнип, онынь янына уьйкен ак терме келип курылды. Алдынгы заманларда ийт турмаган Емис енъгейдинь авызы сыртка караган котанында отызлаган кой, бес-алты тувар, керек заманда екпеге конакка юруьв уьшин манълайы шафтар биединь киснеп турганы коьринди.

Соьз кутарылган, ваьде кесилген эди.

* * *

Камыс сыбызгы оьзининь эскиден бери зарнап келген аьдети мен аьр куьн кеше яс юреклерге терен бир ой салып зарнавын токтатпайды. Тек онынь кайратлы авазы сонъгы заманларда кан дерияларга, солып яткан шешекейлерди коьз алдына келтирелеткан бир зарнавга авысты.

Емис енъгей де уьй толган туьрли туьсли кумашларга, куьмис билезиклерге, терме артында турган мал-туварларга карап шатланатаган эди. Ама Назлыханнынь нурлы юзининь саргайып барувын, кешелер уйкламай ятувларын ол коьрмейтаган эди, коьрсе де, сезбейтаган эди. Ол байлык солтанаты ман дуньяды муткан эди.

Эки куьннинь биринде киев уьйиннен келген савгалар, мына кудага мынавын берерсинь деп келтирилген туьрли затлар Емис енъгейдинь басын айландырып, ол сол затлар ман байлык солтанатында эсирип, кызын да мутты, дертли зурнайдынь авазы да кулагына кирмеди.

Ваьдели куьнлер етти.

Кийимлер пишилди, тигилеек затлар тигилди. Баска калай-солай куда, кудагыйларга аьр кимнинь дережесине, ювыклыгына-якынлыгына карап, керекли кийитлер аьзирленди.

Куьнтувган аьпендидинь уьйиннен келген янлы-янсыз мал-муьлктинь эсабы-саны болмады. Шеттен карасань «эки ястынь тойына», ондагы

ийгиликлерге карап сойлегеннен тиллер талгандай болды. Санавлы куьнлер етти, озды. Той оьпкесиз болмас дегендей, оьпкелеген аьдемлер де болды. Не болса да, болды, кутарды.

Бактысыз Назлыхан оьзининь яньы турмысы ман келисе алмады. Онынь ашаганы ув, ишкени заьар болды. Куьнлер ис пен калай-солай кешсе де, туьн онынь уьшин яханем азабыннан кем болмады. Ак юзине явтегенектей болып кадалган ак сакал онынь юрегине отлы пышак кадалгандай болды. Янында яткан тислери туьсип, бетлери тыртайып, йигитлик куьшиннен коьптен айырылган Куьнтувган аьпендиге болган душпанлык куьннен-куьнге артты. Сол болыста куьнлер кетти, айлар оьгти. Табиат оьз ойынын калдырмады. Белгили заманлар кешкен сонь, Назлыханнынь юреги былганып, ас коьрсе, кускысы келип баслады. Яс юреги аврувлы болды, мунынь не зат экенин билмеди. Ама коьпти коьрген коькшил карт, онынь коьп ясларды дуныяга келтирген уьш хатыны бек аьруьв билселер де, ондай заттан хабары болмаган бактысыз Назлыханга айтып туьсиндируьвшилер шыкканша, ол бу авырувдынь не экенин билмеди.

БАСЫ БАЙЛАНДЫ

Бир яктан картлык, экинши яктан савлыктынь каьдирин билмей, оны керегиннен артык пайдаланув Куьнтувган аьпендиди аяктан йыгып, тоьсекке киргистти.

Калган аз-маз куьштен айырылып, ол карувсыз кепте оьзине дуныя ман савболласпага вакыт еткенин сезди. Куьнтувган аьпендидинь мал-туварына ваьрис болып, коьп малды оьзине калдыраяк болып ойлап юрген карт бийкеси Назлыханнынь бойындагы яньы ваьристи куьнлеп, ашувыннан не этпеге билмеди. Таньла бир куьн дуныядан кешеек болып турган аьпендиге оьзининь яс бийкеси мен 1—2 йыл туралмаганына бек кайгырды, яс бийкеге яр болаяк аьдемнинь бактысын куьнлеп, нешик те оны оьз уьйиннен шыгармаяктынь йолын карап, сонынь кайгысына туьсти.

Аьлин билмеге келген, кишкей заманнан бирге ойнап-оьскен Янгазы картка:

-- Ким биледи, дуныяга ынам йок,—деп, оьзине бир зат болгандай болса, экинши бийкеди атасынынь уьйине кайтарып йибермеге, уьшиншисининь басын иниси Айтувганга байлавга деп айтса да, яс бийке акында соьз айта алмай турды. Коьп ойланды, карувсызлык та тилди байлады. Солай да бек асталык пан яс бийке акында да соньгы соьзин айтаяктан оьзин тыя алмады. Ол зордан дем алып:

-- Коьзим Назлыханда калып бараятыр. Яс-ав, бек яс калып бараятыр, бойы да бос тувыл. Онынь басын байлагандай аьдем де йок, эш болмаганда, карт бийкединь иершен келген увылына байлавды, экинши туьрли айтканда, эки куьндестинь биревин келиншек, биревин аье этуьв, оьгей анады хатын этуьв сыясатын оьзинше бек аьруьв коьрди.

Яс бийкединь койшы ман болган байланысын, азганакай бир багайт тапканда, койшы койнына кирип шыкканыннан онынь хабары йок эди. Ондай бир затты ойлап та карамады, ондай бир зат болар деп эсине де келтирмеди, сав-саламат заманда баска кирмеген заттынь яны алкымга келип турганда кирмееги маьлим. Карт кан аьрекеттен калды, коьп яшап, коьп завьклар коьрген, коьп эмбекшилердинь елкесин кемирген, коьп аналарды йылатып, коьп ясларды етим калдырган эл агасы болып, атлыга йол бермей, тиллиге соьз бермей юрген- яшаган карт дуныядан кешти.

Кум майданлары арасындагы уйкен кырдынъ тас-тоьгерегине атлар шаптырып, ер-ерге хабар йиберилди. Аз-авлак заманнынъ ишинде ак термединъ тоьгереге иерли атлар, туье егилген арбалар ман толды. Аьпендилик мага калды деп юрген, аьпендиликке коьзи кызган Ажимурат та, оьзининъ йыракта болса да кардашлыгым бар деп, халктынъ алдында юрсе, Куьнтувган аьпендиге шала бир ювыклыгы болган Коьшер байга яс бийкединъ басын кимге байларлар экен деп, мал-муьлки мен оьзин яс бийкеге кандидат этип койды.

Диншилердинъ дин аьдетлери тамам болды, мейитти аькетип коьмдилер. Колындагы казгырын басып, коьп-коьп балшык таслап, аьпендиди коьмип яткан Явгайтар ишиннен: «Калайсынъ, карт басынъ ман уялмай, меним бактымды тартып алып эдинъ, энди мына меним аягымнынъ астында ят», -- деп баьри халктан да артык этип кабырдынъ уьстине балшыкты-топыракты уьйип баслады.

Уьши, етиси, кыркы окылып, оьлген суьек сувык болады дегенше, оьлген оьлди, кутарды. Артында калган аданас-карынчас оьлидинъ айтып калдырган васиятын нешик ерине еткеруьв акында маслагатка киристилери, ислам канунлары бойынша тереке ясалды, тыстан баьри де оьзи болмаганда малына-затына, мал баска биткен деселер де, ишиннен аьр бири оьзинше ойлады: мал-тувардынъ семизин, уьйдинъ уьйкенин, атлардынъ юйригин алууды уьмит этилиери. Мал-тувардан, баска калган затлардан шариат бойынша эш бир зат тиймесе де, Коьшербай агасынынъ бир «эс- кермеси» этип, йыйналган мал-туварлар ян-якка шашылып кетпесин деп, ишиннен Назлыханды оьзине байырлап койды.

Оьлидинъ шынты ваьриси болган Айтувган карт мал-тувар боьлинип кутарылган сонъ, аьпендидинъ васиятын айтып, уьшинши хатынын оьзине, доьртинши хатынды аьпендидинъ уйкен бийкесининъ кедесине басларын байлав акында соьз ашты.

Айтувган да, йыйналган аьдемлердинъ арасында ясы уйкен бир аьдем болган сонъ, ишлериннен разы болмасалар да тыстан разылык билдирдилери. Бийкелерден сораган, олардынъ разылыгын алган аьдем болмагандай, оларга айтып олтырув да артык бир ис деп, эркеклер соны ман дагырдады кутардылар.

Соьйтип, энди кутылдым деп турганда, Назлыханнынъ басы, бойы оьспеген, бели бегимеген он яслык бир кедеге байланды, сексенге еткен карттан кутылса да, эски аьдеттинъ явыз законныннан кутыла алмады: бир кайгы эки болды, юзлери сары шешекейдей саргайды, коьзлери ишке батты.

Яс бала эр болды, оьгей ана хатын болды. Орамда шабысып агаш-камысты ат этип юрген яс балага басынынъ байланувы уьшин Назлыхан оьз язуюына не шаклы йыласа да, не шаклы кайгырса да, бузык турмысынынъ явыз аьдети оьзининъ дегенин этти.

-- Мине сага диннинъ буйрыгы, мине сага аьдеттинъ тапшырганы,-- деп Назлыханды эски аьдеттинъ кануны уйкен бир термеге туснак этти: этпеге исинъ-куллыгынъ болмай, ялккандай болсанъ, мынав он яслык кедеди асыра, сакла, бавырынъа бас, ол сага ят тувыл, ол сенинъ некели эркегинъ. Йигит болганда, оьзи де анълар, ама сенинъ баска эркеклерге карамага акынъ йок, -- деп насыятларын бир-бир айтты.

Басы байланды.

БАРЫ ДА ЭСКИШЕ

Айлар, йыллар кетти. Назлыхан да он яслык «эрдинъ» кемалатын карап, эр турмысына лагнат агувдан токгамады. Аьпенди оьлген заманда курсакта калган бала анасынынъ кыйынлык, ой, кайгы ман яшавы оьткен себепли, бала дуныяга янсыз энди эм янсыз кешинди.

Узактан коьринген шамнынъ ярыклыгындай, азганакай болса да, дертли юрекке уьмит ярыгын салатаган Явгайтар да узак ерлерге кетип йогалды. Яслыктан бирге ойнап оьскен кыймасы да бир шет авылдынъ орта аьлли аьдемнинъ кедесине -- оьз тенъине берилип узатылды.

Дертли юректинъ кайгысына ортакласкандай бирев де калмады, кайда барса да, Назлыхан ялгыз эди, онынъ дертине кулак салатаган бир ян куьери йок эди.

- Аьдем баласынынъ басына кыйынлык бир туьспесин, туьссе, шыдайды экен, — деп кешелерде оьз-оьзине соьйлenuувден баска колыннан келетаган бир зат йок эди.

* * *

Оьлмеген коьреди, алты-ети йыл кешти. Камысты ат этип атланып юрген яс кеде Танъатар йигитлик заманына етисип баслады. Уьйкен той этип атасынынъ «киев» болып юргенин коьретаган эм, сонша заманлар анасындай этип, анасы орнында коьрип келген, ясы уьйкен болган хатыннынъ оьзине оьмирлик йолдас экенин билген мезгилде, ол да ойланды. Оьзиндей яслар оьзлериндей кызлардынъ артыннан шабысып юрген заманда, мунынъ хатын ман яшаягы буга бек авыр тийди.

Эски турмыс ога:

-- Сен эрсинъ, сенинъ янынъдагы хатын, меним эскиден келген аьдетке карап сага басым байланган, ол сенинъ хатынынъ, оьзинъ де мусылман атадынъ баласы, сага дин мен де, эски аьдет пен де йол ашык. Карт хатынды суьймесенъ, янынъ суьйген кыз- катынлардан эки, уьп, доьрт хатын алмага эркинъ бар,—деп яс юрекке оьзининъ хатынларга караганда, бек коьп куьши эм эрки барлыгын билдирди.

Тапкан анасы да:

-- Бу катын бизим халктынъ аьдети мен сага басы байланып койылган, эш бир затка эрки болмаган, тек сага байланып турган бир карваншы болады. Энди сен бойга-сынга еттинъ, бие байлатып алыстан ат, ювыктан йорга шаптырып той этпесем меним дуныямда неди кайырым,—деп кедесине коьп эм кенъ ыхтыярлы экенин билдирди.

Эски тербиядан баска зат коьрмеген яс та, оьзининъ эр болып дуныяга келуьвине шатланып, оьзине тийисли пайын излевге баслады. Ама Назлыхан уьшин дуныя аман да сол эски дуныя болса да, эски кайгыга янъысы келип косылып, онынъ отлы юрегин коьмирге айландырмага баслады.

Дуныя туьрленмеди, аьдемлери туьрленсе де, онынъ эски бузык аьдети оьзининъ эски агымыннан айырылмады. Назлыханнынъ басындагы кайгы кемимей, кайтара куьннен-куьнге артуьвда болды. Назлыхан уьшин турмыс не шаклы авыр болса да, куьнлер-туьнлер, айлар-йыллар токтамастан кешип тура бердилер.

Бары да бурынгыша, бары да эскише.

КАРА БУЛЫТЛАР

Озлерининь кенъ кырларында термеден термеге, авылдан авылга юрип хабар тасып, эл арасына туърли хабарлар яйратып юретаган эркин кырдынъ иссиз батырлары «Герман деген бир патшалыктынъ ак патшага карсы согыс баслаганын, атлы казаклардынъ кала орамында туърлиси туърли исте юретаган аьдемлердинъ яв аьскерге алынаякларын, герман патшасына туърк солтанынынъ коьмек этуьвининъ токтаганын» бир авылдан карсы келген бир атлыга соьйлеп аяклы телеграммалар ман эл арасына яйраттылар.

Аьр кимнинъ ойы-пикири ак патшадынъ герман патшалыгына карсы согысувы, туърктинъ Германга коьмек беруьви, туърк солтанындай аркасында уьйкен таянышы болган герман патшасынынъ бир заттан коркпай савлай дуняга карсы согысаман деп, кайратланувы, ак патшадынъ колында турган мусылман халкынынъ баьрин де туърк солтаны оз колына алаягы.

Хабарлар коьп, калада эситилген бир хабарга кенъ кырдынъ аьр авылыннан, аьр атлысыннан бирден-бир янъы соьзлер, уьстемелер косыла-косыла эл арасына еткенше, юзлерге етеди. Эргенъ турганда аьр кимнинъ эси-дерти согыс, туърк патшасы, капырдынъ енъилееги акында бир хабар эситпеге суьетаган болдылар. Айлар кетти, йыл артыннан йыл кетти. Не туърк патшасы капырды енъе алмады, не герман патшасы ак патшады йыга алмады. Калага шакырылган аьпендилер, кадылар, байлар, тоьрелер, тоьрелердинъ янында юрген ногай халкы арасындагы ак суьек агалардан да, буюгуьн уьш куьн болды, белгили бир хабар йок.

-- Олар мусылман халкынынъ дин баслыклары болганлары уьшин, капыр оларды тутнакка салыпты. Туърк солтаны Германга коьмек бермесе, мен ол халкты коьптен енъген болар эдим. Тек сол туърк солтаны меним уьйимди аьлек этип ятыр, -- деп ак патша туърк солтаныннан ярдамды озине сорап, мусылман халкынынъ уьйкен аьдемлерин солтанга ваькил этип йибереек.

- Согыстагы аьскерлердинъ азыгы кутарылыпты, ногай халкы мал ман яшайтаган халк болганы уьшин, патша аьзретлери ногайлардан соювга айван-мал сорапк болып шакырылыпты.

-- Ак патша тамам енъилип, бар аьскери кырылып кутарылды, энди ногай халкыннан солдат сорапк.

Эл арасыннан шыккан хабарлардынъ саны-сапаты йок, аьр ким озинше ойлайды, аьр ким озининъ ойлаган ойын:

-- Каладан паьленше эситип келипти,— деп оз кыялын биревге айтса, ол кыял хабар болып, озине айланып келгенге бир неше туърли коспалар ман кайтады, баягы аьдем оззи де ыхтыярсыз ога ынанмага баслайды. Аьр кимнинъ коьзи каладынъ йолында, аьр ким каладан келгенлердинъ хабарын тынълайды, хабарды тынъламага, тез эситпеге суьеди.

Каладынъ да бурынгыдай завкы йок. Ар ким басын тоьмен салган, кайда барсанъ да кайгы: каладагы конак орыслардынъ кайсы биревине барсанъ да, биревининъ улы оьлипти, биревиндики яраланып сакат болып калыпты, кудасы газ бан увланып коьзсиз калса, экинши биревининъ атасы эки колдан айырылыпты деген ян куьйдирген соьзден баска бир зат та эсите алмайсынъ.

* * *

Орыс уйде уйкен йыйын болаяк деген хабар, ясын атылгандай болып, ногай кырынынъ бар ерине эситилди. Аьр кимнинъ бу йыйынга баргысы келди. Аьр ким янъы хабар эситпеге, дуныяда боляткан затларды билмеге шалысты. Эл арасындагы хабарлардынъ туьби-тамыры табылмады.

Ахыр йыйын куьни етти. Байлар яхшы арбаларга олтырып, кайсы бирлери дувлап турган аргымакларга минип йолга шыкса, ярлы байгыслар оьгиз арба, туье арбаларга бесев, онавдан олтырып, кайсы бир коьликсизлери яввлап орыс уйге карап агылдылар.

* * *

Орыс уй ногай кырынынъ орта бир еринде шорылдап агып турган артезиан сувлары ман, уйкен тереклери мен, юмада бир кере болатанган уйкен базары ман танылган, ногай кырында баска авылларга караганда, уйкенирек бир авыл. Ак патша орыстан баска миллетлердинъ баьрин де орыслыкка шыгарув саясетин туткан эм ногай халкын да орыслатув ниет пен таьтли тилли миссионерлердинъ биревин тоьре этип Орыс уйге йиберди.

Ол тоьре де:

-- Ногай халкынынъ паьленше ерлерде мунша акшасы ятыр, оны былай коювга ярамайды, -- деп ногай ясларын «оькытув» ниет пен уйкен пансионлы школа ашып, сол школадынъ ярдамы ман ак патшадынъ кара саясетин яшавга шыгармага бар куьши мен шалысатаган ак суьек тоьрединъ ногай халкы уьстинде аькимлик этип яткан заманы эди.

Орыс уйдинъ орамына йыйналган халк денъизи ак суьек тоьрединъ шыкканына карап турды. Бир аз заманнан сонъ уьстине тоьрелер киетаган кийимлерин кийип, янында орыс уйдеги куллыкшылар, ногай халкынынъ абырайын, мал-муьлкин, эмбегин-куьшин, ерин-сувын ак патшадынъ арка таянышы болган коьп ер иеси байларга сатып юрген кадылар, аьпендилер, байлар ман халк арасына келди. Аьр кимнинъ коьзи тоьреде, кулагы тоьрединъ соьйлеек соьзинде болды.

Тоьре ямагаттынъ ортасына келип:

-- Ак патшадынъ ынанышлы халкы болган ногай ямагаты! -- деп оьзининъ «таьтли» тили мен соьзге киристи. Ол дуныядынъ бу куьнги барысы, герман патшадынъ ак патшага согыс ашувун, юртхалкымыздынъ тынышлыгын бузувын, муны ак патшадынъ «абырайы» коьтере алмавын соьйледи. Патшалыктынъ тынышлыгын саклавда Расей элиндеги баьри халклар биригип коьмек этуьвлерин, ногай халкынынъ да сонша заманлардан бери ак патшадынъ колында яшап, мундай бир кыйынлы заманында шетте калувдынъ ярамаслыгын айтты. Сонынъ уьшин байлар мал-муьлк пен, ярлылар оьз эмбеклери мен коьмек беруьвдинъ кереклигин билдирди.

Тоьрединъ соьзи кутарганы ман ак патшадынъ йолында ян тенъи, мал-муьлки мен куллык этпеге аьзир турган, алдынгы заманларда пристоптынъ янында тилмаш болып, бу куьнде ак суьек тоьрединъ эткен ислеринде косшы болып юрген, асылы ногай болмаса да, ногай халкы арасына кирип, ногайласып калган, оьзининъ ак патшадынъ тоьрелерине тувра эткен куллыгы уьшин ез медаль алып, сол медаль уьшин •отка-сувга кирип юрген, ногай халкынынъ наданлыгы ман пайдаланып, саклык заманында оьзине коьп мал

йыйнап, бу куьнде ногай кырында уйкен бир бай атын алган бир сатлык ян орталыкка шыгып:

-- Биз бу куьнге дейим ак патшага нешик итагат этип келген болсак, муннан сонъ да сол болысымызда калаякпыз, -- деп эш ким ога ваькиллик бермесе де, халк атыннан ак суьек тоьреге явап берип, керек болса, ногай халкы не куллыгынъызга да аьзир деп, созин кутарды.

Онынъ артыннан шыккан узын бойлы, кысык коьзли, семизлигиннен зордан юрген кады шыгып:

-- Алдымызда -- алла, уьстимизде -- кудай, экеви де бир зат, патшаларга итагат, пайгамбарга итегат, пайгамбарга итагат болса, аллага да итагат болаяк, -- деп халкты ак патшага, онынъ тоьрелерине итагатлы болмага кереклигин, доьрт улынынъ биревин де солдатлыкка бермеге разы болмаса, минип келген аргымагын бу саьат береегин айтып, алдыннан курылып койган план бойынша байлардан ат, ярлылардан увыл ясларын солдатлыкка беруьв кереклигин билдирди.

Йыйналган халк не этеегин билмесе де, мундай баьле-казадан зекет берип кутылып болатан болса, бек разы болып турган байлар:

-- Макул, беремиз! -- деп кышкырдылар.

Ярлы байгышлар болса, не айтпага да билмей, тилсиз калдылар. Арадан туьрли созлер, разы болмавлык шыгып баслады. Бу йыйын ногай эмбекшилер мен байлар арасындагы куьреслердинъ ашыктан-ашык майданга шыгувы эди.

Соз коьп болды, созге иерип соз шыкты, биревлер ат берип, оз кеделерин уйде сакламага разы болсалар, экинши яктан ярлылар тарапы бу созлерге карсы шыктылар. Оьз ара кышкырык, талас, оннан артып, байларга карап, авыр созлер айтып басладылар.

-- Мусылман ямагаты! -- деп кышкырып басланган соз халк денъизин озине каратты. -- Сиз аллады мутпанъыз, юрегинде мусылманшылык каны болган аьдемлер! -- деп ногай элининъ уйкен кадысы дин атыннан халкты бирликте шақырмага баслады. Кирсиз юрекли эмбекшилер не зат этееклерин билмей турдылар. Аьр ким озинше бу баьледен аман-сав кутылып калув ягын карамага басладылар.

Уйкен бир аьпендининъ колында ясларын окытып турган эм озине келеек куьнде аьпендиликти уйкен бир сый этип туткан аксак Ажибатир карттынъ молла кедеси Шабан да нешик те бу баьледен кутылувдынъ йолын изледи. Атасынынъ бай заманында алынган, куьмислер мен безекленген, иерин берип болса да басын алмага киристи.

Йыйналган халк байлардынъ кара саясетлерин тез туьсиндилер. Кышкырык куьшленди, ата, ана, бабалары калмай тергелип, коллар, коллардагы камышылар аьрекет баслады. Байлар аста-аста тайып, ак патшадынъ ак суьек тоьрелери бу халк пан соьйлесип болмаягын анълап, орыс уйдеги бес-он атлы казаклардынъ колларындагы туьбеклерине таянып басладылар.

--Ур! -- деген соз ясын аткандай болып, бай, аьпенди тоьрелерди урып басладылар. Камышыдан баска затлары болмаган халкты атылган туьбек мукаят та ашувландырды эм эки як -- эки сыйныпы болып согыска киристилер. Ярлылардан бирев оьлип, бир нешевлер яраланды. Байлар, бай балалары, аьпенди, кадылар кашып кутылдылар.

Хабар эл арасына яйылып, озине коьре ногай кыры уьшин уйкен бир

революция болды. Ак патшага, онынъ тоьрелерине, оларга куйрык болып юрген кадыларга, аьпендилерге карсы ярлы халк арасында душпанлык куышленди. Байлар, не этееклерин билмей, тоьгерек янларындагы етим-есирлердинъ ярдамына таянмага суьйдилер. Соьйтип, ногай элинде де Европа согыстынъ кара булыты коьринип баслады.

КАРА КУЫШЛЕРДИНЪ СОНЪГЫ КУЫНЛЕРИ

- Орыс уйде тоьбелес болыпты!

-- Орыс уйдеги тоьрелерди оьлтиреек болыптылар. Бу яланъаяклардан соннан баска не пайда келеек, карап турып ногай элининъ тынышлыгын кувдылар.

- Сен ойнайсынъма, ак патшадынъ орнын туткан тоьре ол, ога да сондай соьз айтпак боларма?

-- Ол тентек Атайдынъ кедеси Алибийдинъ яны яханемге кетти. Ога сол керек эди.

-- Бу баьлелерди шыгарып ятканлардынъ биреви анав яланъаяк Явгайтар тувылма?

-- Аьше.

Оьз уйлерининъ тоьринде соьйленген бу соьзлерди тынълап олтырган Назлыханга бирден Явгайтардынъ атын эситкенде, басына исси сув куйылгандай болып, дени йыбырдап кетти. Онынъ коьз алдына яслык шагы, Явгайтар ман болган эстеликли кеше келип кетти, сол кешеден соьйленген аьсирет соьзлер эсине туьсип, яслык куьнлери мен катнасып, сонъгы кайырсыз яшавы да коьз алдына келип, бек дертли болды. Коьзлериннен муьлдиреп яс агып баслады. Ол оьзининъ дертин сездирмей, неше йыллар- дан бери юректи капап, бузык бактыдынъ яраларын биревге де билдирмей саклап келген болса, бу куьнде де ол бир зат билдирмеден. Ама онынъ кайгысын билмеге деп ойлаган аьдем де йок эди.

Дагырдадынъ завкына туьсип олтырган аьдемлер бу ислердинъ ахыры кайырлы болмаягын, мунынъ уьшин ногай элине уйкен бир баьле келеегин айттылар. Сонша дуньяды бийлеп, сонша ер-сувга ие болып, сансыз халкларга етекшилик этип олтырган ак патшага карсы шыгув, онынъ тоьрелерине таслар атув, тыныш яткан халктынъ уьстине тек турганда сосындай баьлелер келтиреек болган аьдемлерди ассанъ да аз, сойсанъ да аз, дедилер бирлери. Уйде дагырда этип олтырган баскалары бу ислер акында белгили бир токтасувга келе алмай йоьнъкиди. Мыйлары шыркырады, баслары куьпшектей болды, ким не айтаягын билмеден. Аьр ким оьзинше ойдады. Барининъ де туьп пикирлери Явгайтар эм онынъ йолдасларынынъ ысланып кетуьвлерининъ, сол эл безгенлердинъ арадан тас болувынынъ тоьгерегинде айланды. Явгайтардынъ аты шыкканы ман юрегине ийне када- лып олтырган Назлыхан ишиннен:

- Эш болмаганда оьлгенше соны бир коьрип -- бир соьйлесип калсам экен, -- деп ойдады. Ол алты-ети йыллар саклап оьстирген бир кедединъ оьзине эш бир заманда да «яр» болмаягын бек аьруьв биледи. Ама не этсин, дунья яратылганы бери каска болып яшаган хатын-кызлардынъ колыннан не келеек? Буьгуьн муннан кашып кете алаякпа, эл оны йиберип карап тураыкпа?

Бир уйдинъ эки янында эки туьрли пикир: бир якта Явгайтарды ыслап ак патшадынъ тоьрелерине беруьв болса, экинши якта Явгайтарды душпаннан саклав ойы бар эди. Бирев де оьз басыннан шыгарып орталыкка бир зат сала алмады.

Кара куышлар де сонъгы куьнлерининъ етип келеятканына онша пикир бермедилер. Кум майданлыгынынъ ортасында яткан кыр халкынынъ булай бас-бастаклык этуьвин эситкен каладагы тоьрелер ашувларыннан не этееклерин билмей:

-- Аьтте сенинъ, туьзде уйкысырап яткан аьдемлер ак патшага карсы тураяк боладылар, козгалыс этедилер!

-- Сасык, бийтли ногайлар оьзлерининъ ким экенин ойламай, колларыннан келеек бир затлары болмасалар да, ак патшага карсылык этуьв йолына туьсиптилер!

-- Бир батальон аьскер йыйып, ногай элиндеги бунт шыгаратаганларды йыйнап алып келинъиз.

-- Кады, аьжи, Амит, Мамет аларга барып алды ман эл .безген яланъаяклардынъ спискасын туьзинъиз.

Буйрык артыннан буйрык токтамай явып турды. Мундай эл безгенлерге карсы куьрес, Германга карсы барувдан да каты аьзирлик, коьтерилди.

Хабар бек тезлик пен калага барып етти, телефонлар, телеграммалар, туьрли-туьрли кагытлар язылып итагатсыз халкка карсы тийисли бир амал этер уьшин ак патшадынъ буйрыгы, онынъ тагы-тажы йолында ян бермеге ант ишкен сатлык баслыклар, ак патшадынъ таянышы болган атлы казаклар бир аз заманнынъ ишинде ногай кырындагы «бузгыншыларга» карсы куьреске шыгып кеттилер.

Германга карсы согыска онша баьтирлик эте алмасалар да, кум ишинде яткан ногай халкы арасында «кайратлы» аьскерлер оьзлерининъ «оьнерлерин» коьрсеттилер. Карсыларына шыккан бир ногайды урып-согып, ак патшага карсы шыккан, ак суьек тоьрелердинъ абырайын йогалтпага шалыскан «кыянатшыларды» излеп, бир неше заманлар оьз дегенлерин этип, кадылардынъ, байлардынъ, сатлык янлардынъ коьмеги мен «кыянатшыларды» да тавып, калага кайтып кеттилер.

Ярлы Орыс уйге келген болса, койшы, малшы, ярлы-етим, онъга-солга каратпай, «кыянатшы» аты ман йыйналып соравга тартылдылар. Сол кеткен аьдемлердинъ арасында колтыгында ярты ягы сынып калган сыбызгысы ман, оьмири наьсип коьрмеген, Явгайтар да бар эди.

Соьйтип, ак патшага коьнъиллери мен куллык этетаган, ногай халкынынъ ерине-сувларына ие болып олтырган атлы казаклар, оьз уьстилерине якынлаган кара булытты, бизимше айтканда, кызарып тувып келеяткан ярык куьнди коьрмей, ак патшадынъ сонъы демлерине еткенин де анъламай, бурыннан бери келген агалыкларын эттилер.

ЗАЛЫМЛАРДЫНЪ ТЕМИР ТЫРНАКЛАРЫ АСТЫНДА

Ойламаган ерден, тек ярлылыклары уьшин басларына баьле-казалар тувган, ногай эмбекшилери, туткынлар, юз шакырымлык йолды эки куьн юрип калага келдилер. Каладынъ коьриниси, ондагы уьйлер, халкынынъ коьплиги — биревиде куьнаьсиз айыплылардынъ коьзине коьринмеди. Оьз язмышларына лагнат окый-окый тас тоьгереклерин курсап алган атлы казаклар ман тутнаклар уйкен ак бир уьйдинъ алдына келип токтадылар. Калай-алай аьдем коьтерип юре алмагандай киртлер салтырап, темир капы ашылып, «кыянатшыларды» азбарга киргиздилер.

Енълери йылтырап турган, окалы кийимлер кийген, кылышлар таккан бир неше баслыклар «кыятнатшыларга» карап не шаклы соьйлеселер де, дунья энгенли бери орысты коьрселер де, бир авыз соьз орысша соьйлеспеген ногай эмбекшилери:

-- Мынавы не айтады оьзи, янакам, -- деп бир-бирине карап турувдан баска зат эте алмадылар. «Кыянатшылардынъ» бир-бирине карап, сыбыр-сыбыр этип турганын коьрген карт, бир нашельник, янындагы биревге аягын тевип, бир зат деп кышкырды. Ол да арт-алдына карамай, колын кулагынынъ уьстине келтирип, бир соьз айтты да, уьйкен азбардынъ орталыгында турган терезелерине караса, аьдем корккандай бир уьйге кирип кетти. Арадан азганакай заман кетпеди, баягы уьйге кирип кеткен аьдемнинъ кери шыкканы ман янында, уьстине тамашалыктай ак кийимлер, басына шиберектен тиккен бир зат кийген аьдем коьринди.

Ак сакал нашельник бу аьдемге шамланып-шамланып бир затлар айтты. Ол аьдем де «кыянатшыларга» карап ногай тилинде:

- Нашельник сизинъ аранъызда орысша билгенинъиз барма деп сораганда, явап бермей турганынъызга ашувланган. Аьли сизди кан-сарайга киргизип, кийимлеринъизди авыстыртаяк. Ак патшага карсы барган аьдемлердинъ яманлыгын, тутнактан кашпага ниет эткен аьдемлерге карсы бек каты яза берилеегин мага айт дедилер, -- деп нашельниктинъ бастан бери кутырып яткан соьзлерин туьсиндирди.

Явгайтар, бу аьдем соьзге кирискенде, оны коьрип не деегин де билмеди, коьзи коьрсе де, коьнъили ынанмады. Ногай арасында уьйкен кады болган Темирболат байдынъ юйрик атын урлап калмыкларга йиберипти, деп, муннан эки-уьш йыл алдын казаматка салынган. Оьзлерине ювык авылда яшайтаган Мурзабекти коьргени, онынъ уьстине кийген кийимлерине, юзининъ саргаювларына, кишкей сакалынынъ ап-ак кагыттай болып агарып калганына кайран калды.

- Эй, сен аманма? -- деп авызыннан соьзининъ нешик шыкканын билмей калды. Тек артыннан келип урып, орысша каты-каты соьйлеген узын бойлы, сис мыйык орыстынъ юзине карап, онынъ ашувланганын сезип алдыда ишиннен: «Бу не баьлеге калдык, янакам», -- деп басын буьгип турды.

Тагы бираз шал сакал орыс бир затлар айткан сонъ, буларды азбардынъ арт ягында бир котанга алып барып, уьстилериндеги кийимлерин шешинди- рип, Мурзабектинъ кийимлериндей кийимлер кийгиздилер. Аьр кайсысынынъ номерлерин язып, оьзлерининъ уьйден кийип келген кийимлерин бир затка байлап тасладылар да, бирин-бириннен айырып, аьрисин аьр якка алып кеттилер.

* * *

Эки-уьш куьннен бери сорав алмага деп аькетип, ийттей этип урып-согып янын алган казаматтагы на- шельниклерге Явгайтардынъ бек ашуву келди, ол оьзининъ дуньяга неге энгенине ата-анасына лагнатлар оқыды.

- Карным яртылай аш юрген болсам да, койшы болып юргеним мынъ кере артык болыпты экен, уьндемей турганда да бу не эткен азап, — деп Явгайтар шаркына сонша яра берген тоьрелерге яман ынжынды. Ол оьз оьмиринде биринши кезек тоьрелерге, оларга сонша эркинлик берип койган патшага ашувланды, юрегинде оларга карсы уьйкен бир душпанлык саклады.

Аьр куьн кеше соравга деп аькетип, тоьбелевлер бир аьдет болып калды. Кеш етип, кас каралганы ман Явгайтардынъ да юрегине коркув туьсип, эсирик тоьрелердинъ эткен яралары коьз алдына келип, не этеегин билмей, кара бактыга ыхтыярсyz разы болып турды. Ол шыдаямдады, не болса болар деп соравга барган заманда, аркасына туьйген офицерге карап:

-- Не затка куьнде мени тоьбелейсинь? -- деп артыннан яман соьзлер мен соьгип келеяткан офицердинь авызына сондай каты этип урды. Офицердинь коьзинде отлар коьринди, авызыннан кан атылып, ерге йыгылды.

-- Ах ты, орда, -- деп артыннан согып йыккан аьдемди Явгайтар коьрмей калды, сол кеше Явгайтарга тагы да авыр болды. Бек узак заман этикли аяклардынъ астында, ийтке тасланган мысыктай болып эзилген сонъ, онынъ тура алмаганын коьрип, коьтерип аькетип тасладылар.

Явгайтар коьзин ашканда, уьйдинъ каранъалыгына карап, аьли де танъ атпапты экен деп, ойланса да, басынынъ, белининъ авырувына, кол-аякларынынъ сызлавына шыдай алмай, тураж ериннен кери йыгылды.

Явгайтар неше кере коьзин ашып, аста-акырын ериннен турса да, не эсик, не зат таба алмай, кайда бараягын билмей, сасып калды. Тоьереги тас, асты тас, шетте бир ерде бир кишкей боькшедей бир зат таба алмаган сонъ, ол мен оьлдимме экен деп те оьлады. Коьзге туьртсенъ, коьринмеслик бу зулмат сарайда, ол не этеегин билмей турган заманда салтырап эсиктинъ ашылганы коьринди. Эсик ашылып кеткени мен, ол басы айланып йыгылды.

Ама бу келген аьдемлер юмсак аьдемлер болдыма, не заттыр, Явгайтарды эки колтыгыннан ыслап каранъа тамнан алып шыктылар. Сонъ ашылы-туршылы сув иширип, оны бир тамнынъ ишиндеги бос темир кроватка яткарып кеттилер.

Бу тамга коьширилгенде Явгайтар, оьзининъ карцерга туьскенин эсине алып, янында:

-- Аьлинъ нешик, йолдасым, сув ишкинъ келеме? -- деп юмсак дослык пан айтылган соьзлер Явгайтарды оьзине караттылар. Явгайтар узак заман бу аьдемге карап турса да, ким экенин таный алмады. Ол:

-- Сав бол, меним тек яткым келеди, белимнинъ, аяк-колымнынъ сызлавына шыдаямайман. Мени бек яман тоьбеледилер, -- деп ярты-юрты аьли мен оьзининъ басыннан кешкен, неше куьн каранъа карцерде ятканын билмесе де, карцердеги оьзининъ кьйналувларын бир-бир айтты.

-- Эсап тувыл, сав боларсынъ, узакка бармас, тек оьлмей турсак болады. Сонша авырлыкларды коьрип те, аз-авлак заман калганда оьлип кетуьвди коьнъил тилемейди, -- деп янъы йолдас оьзининъ саясий туткынлардан экенин, оьзининъ патшага, онынъ тоьрелерине карсы турып Темербур калада болажак уьйкен йыйынга йибермеге аьдемлер сайлажакта карсы туьсип соьйлегени уьшин эки йылдан бери мында ятканын айтты.

Ногай тилинде бек аьруьв соьйлейтаган бу аьдемнинъ патшага душпанлыгын билип, Явгайтар алды ман бироз коркып турса да эм сонша жакын коьрип оьзиннен ясы уьйкен болса да, сонша куллык этип, шайына-сувына дейим аьзирлеп турган бу аьдемнинъ оьзи уьшин эткен куллыкларынан бек уялды. Ога оьзиннен уьйкен бир аьдемнинъ соьйтип куллык эткенине не айтаягын билмеди. Оьмиринде де шет аьдемнен тырнактай коьмек коьрмеген Явгайтар уьшин бу аьдемнинъ куллыклары ога дуныяды багыслагандай болды. Ахыры:

-- Янакам, сен ким боласынъ, оьзинъ кайсы жактынъ аьдеми? Ногайга усамасанъ да, тилинъ ногайша, -- деп бек билгиси келгенин анълатты. Янындагы аьдем оьзининъ Яйык ногайларынан Дуйсали деген бир окытувшы экенин айтканы ман Явгайтар:

-- Эй, Бийболат байдынъ уьйинде онынъ кеделерин окыткан аьпенди экенсинъ.

ЯНЪЫ ТЕРБИЯ

-- Алты-ети айлык тутнактагы турмыс Бийболат байдынъ кеделерин оқыткан, омирининъ яртысыннан коьбисин оқытувшылык йолында кеширген Дуйсали мен бирге болган онынъ омири Явгайтар ушин янъы сабак болды. Мыннан алты-ети ай алдын дуныядан хабарсыз, акты карадан айырып билмеген, тек ярлылыгы ушин эш бир айыбы болмаса да туснакка салынган Явгайтар сосы азганакай заманда кат-саватлы ак уьстинде кара таныган аз да болсын сыйны куьреслер акында билим алган янъы бир киси болып дуныяга шыкты. Явгайтар туснакта алган тербиясы, саясий билими аркасында шынты бир революционерге айланып, озининъ эмбегиннен сонша йыллар пайдаланган байларга карсы, байлардынъ ягын саклап ярлы байгысларды эзип-корлап яткан патша оькимети -- не карсы куьреске, келеек куьндеги ярык дуныяга аьзирленуьв мен алты-ети ай омирининъ озганын да билмей калды. Ол пролетариаттынъ азатлык ушин куьреслери акындагы соьзлерди шынты коьнъили мен бек яхшы коьрип тынълайтаган эди. Ол, ногай кырыннан келген надан-кара койшы Явгайтардан шыгып, эл азаматларынынъ пролетар азатлыгы йолында куьресетаган батырлар катарына кирди.

Дуйсалидинъ аьр куьн арымай-талмай уйретуьви, соьйлевлери, судка барганда коркпай соьйлеви, бай оькиметлер арасында болып яткан бу согыслардынъ туьби гражданлар согысына айланувына, бу куьнги куьнде буларга суд этеек аьдемлердинъ танъла бир куьн оьзлерининъ пролетар суды алдында явапка калувларына коьзи етип, бу акта соьйленген соьзлердинъ баьри де Явгайтардынъ мыйына кирип орынласты. Ол колына айыплык кагытты алувы ман суд акында, судта соьйлениек соьзлер, соралак затлар акында сорасып явапка аьзирленди.

СУД АЛДЫНДА

Элдинъ «тынышлыгын» бузып, ак патшага карсы бас коьтерген кыр батырларын аькелуьвин, судта олардынъ оьзлерин нешик тутувларын завыкланып караган иссизлер, дуныяды бийлеп олтырган уйкен бир патшалыкка карсы камышы, казгыр ман шыгып, оьз акларын саклавга шалыскан батырлардынъ юзин болса да коьрип, олим язасы алдында оларга оьзлерининъ дослык саламларын ым ман болса да билдирип калмага суьйген революционерлер айвандай болып яшайтаган эди. Кырдынъ кара кусларына берилеек язады билмеге келген ак суьек тоьрелер, байлар, бир-бирининъ артыннан ювырып юрген туснактагы аьдемлердинъ аданас-карындалары ман толган уйкен уйге келгенде, «айыплылар» оьзлерине белгиленген котандай бир заттынъ ишине кирип олтырдылар. Янларындагы кылышларын ийинлерине салып турган аьдемлер де оларга соьйлеспеске, халкка карамай, уйкен столдынъ артына сыймай керилип олтырган тоьрелерге карап олтырувга буйрык берип турдылар.

Шайытлардынъ коьплиги, каралавшы-аклавшылардынъ шайытларга берген соравлары айланып-туьйленип ясалган «дем» алувлар ман суд бес куьнге тартылды.

Ахыр соравлар кутарып, прокурор да озининъ «бу ис патшадынъ тагына, онынъ патшалыгына карсы куьрес болганда, эл арасында сосындай кара ойлар ман, халкты патшага карсы тургызганлары ушин бу аьдемлерге судтан эш

шапагат етпей, оларга энъ авыр яза беруьвин — асылувга уьким этуьвлерин сорады.

«Айыплыларды» яклап соьйлеген мышкыш аьблекети (адвокаты) кыр майданларда малдынъ куйрыгына ябысып юрген халктынъ саясеттен тувыл, дуньядан хабарсыз яшайтаганын, бу тек халктынъ каранълыгы аркасында болувын айтты, бу иске саясий маьне берип олтырганнынъ кателигин билдирип, прокурордынъ айткан язасын бу аьдемлерге бермеге ярамайтаганын билдирди.

Прокурор яне соьйледи, мышкыш аьблекет те оннан калмай яне соьйледи; ахыр соьз «айыплылардынъ» озьлерине берилди.

Биревлери озьлерининъ не акта судка тартылувларын, биревлери бу ис болганда калада болувларын, биревлери сол куьн анасы озьлип орыс уьйдинъ юзин коьрмевлерин айтсалар, кайсы биревлери бир зат та айта алмай кери орынларына олтырдылар.

Сонъы соьз «айыплылардан» Явгайтар Алиевке берилди. Ол: «Тилмаш керек тувыл, ол меним айтканымды озьзимдей айталайк та тувыл»,—деп озьзи соьзге киристи.

- Мен озьзимнинъ азганакай озьмиримде бир аьдемди ынжынтув тувыл, бир аьдемге авыр, я яман соьз айтканым болмас эди. Меним атам озь озьмирин байлардынъ куллыгында озьткерген бир аьдем. Мен де ата йолыннан барган кисимен. Орыс уьй кышкырыгында мен болганым да йок, орыс уьйге барып юргендей меним озь ыхтыярым озьзимде болган да йок. Прокурор айтувына коьре, мен тувган-озьскен ериме, ата юртыма карсы аьлек шыгарувшылардынъ биреви болып судка тартылып, озьзим билмеге, ийнедей катысым болмаган айып уьшин озьлим язасы алдында турыман.

Сегиз айлык тутнак меним коьзимди ашты, мунынъ уьшин мен бек разыман, мени тутнакка салган аьдемлерге савбол айтаман, ногайдынъ кара кум кырларында озьмири кисидинъ эсигинде кешкен бир ярлыга сонша уьйкен «коьмек» эткен, оны саясий билимли, акты карадан айырган кепте тербия этилип, саясий тутнаклардынъ арасына салып, мага сьйинпы акыл берген досларымды мен бир заманда да мутпаякпан. Буьгуьн суд мени озьлим язасына уьким этеди экен, мен революция курманларынынъ катарында сьйинпы душпанларым тарапыннан озьлтирилеек экенмен, меним уьшин бу уьйкен бир бакты. Тек сиз соны яхшы билинъиз, мени эм мендейлерди озьлтируьв мен уьстинъизде кайнап турган революция буьлтыларын йок этип болмаяксыз!

Явгайтар кызды, койшы Явгайтар озьзининъ сегиз ай ишинде алган билимин айтып баслады. Судка келип энъ алдынгы катарда олтырган тутнак канабаслыгы озьзининъ бу «ватшийлерди» саясий тутнаклардынъ арасына явып койганы ман не шаклы уьйкен кате эткенин туьсинди. Суд баслыклары да, алдынгы сораулар да тилмаш аркалы соралганын алдыларындагы «делодан» коьрип турсалар да, ак патшадынъ туьз куллыкшыларынынъ мундай иске бек уьйкен кате эткенлерин анълап, кызып бараяткан Яв- гайтарга карап баслык:

-- Айыплы аьдем озьзине тийисли соьзден шетке шыкканы, экинши аьдемлердинъ абырайына тийгени уьшин соьзден токтатылады. Тек сизинъ озь айыбынъызды енъиллетип, судьялардан шапагат сорамага эркининъиз бар, — деди.

Явгайтар:

-- Мен шапагат, коьмек сораудан кешкенмен, класс душпанлардынъ

колында есир болсам да, сизден шапагат сорап тувылман. Революционерлер арасында сыйны душпанлардан ярдам сорап эш бир болаяк ис тувыл.

Артык сойлемеге бермедилер, созди кутарып, уьким шыгармага кеттилер.

Сойтип не айтаягы алдыннан маьлим эди. Сога коьре судьялардынъ бу ойынлары тек оькиметтинъ раьсми йоллары эди. Сонынъ уьшин олар оьзлерине белгиленген тамга кирген заманда, куьмис кутыкларыннан таьмекилерин шыгарып, оьз ара бу куьнги ава, ссудалар, оннан озып согыс акында аьр ким оьзининъ эситкенин экиншилерге эситтирип, хабарластылар. Бир аз заман олтырган сонъ, арадан бир ясуьйкени:

-- Александр Петрович! Приговор язып таслай койынъыз. Сиз тез де, ашык та язасыз, — деп терезе янында турган бир яска айтканы ман яс та, не деп язаяк деп, сорады.

Ясуьйкени:

-- Не деп язаяксынъ, кырда адасып юрген карыскыр, кабанларды коьргенде сорап турмай, туьбекти алып урып йыгатаганы белгили. Энди оны сорап турувды артык бир зат деп ойлайман, барын да асуга деп язынъыз да койынъыз.

Янындагылар да, соннан артык не керек оларга дегендей этип, разылыкларын билдирдилер.

«Уьким» язылды.

УЬКИМ КАГЫТТА КАЛДЫ

Судтынъ уькими не болаягы Явгайтарга алдыннан белгили болганга, ол судтынъ уьким шыгарар уьшин мунша заман олтырып ятканларын да, уьким кагытын оқыганларын да бек салкын ман карсы алды. Ама онынъ янындагы аьдемлер тилмаштынъ айткан созлерин эситкен сонъ, йыламага да йыламаска да билмей, тастай болып катып калдылар. Тек сонъыннан баь- леншелердинъ оьлим язасы оьмирлик Сибирьге айдавга авыстырылды деген созлер мен юреклер бир аз басылгандай болды.

Солдатлар арасындагы бас сапырыклар, уьйкен каладагы ишчилер арасындагы патшага, онынъ ак суьек тоьрелерине карсы болган аьрекетлердинъ куьннен-куьнге коьбейип турган бир заманы. Петроград каласындагы ишчилер мен солдатлардынъ биригуьви эм оькиметке карсы аьрекетлерининъ куьшленуьви такта олтырган патшады да, онынъ янындагы куйрыкшы тоьрелерин де коьп ойга калдырды. Хабарлар коьбейди: солдатлардынъ саны куьннен-куьнге артты, ак патшадынъ так эм бакты курыклары ширип, азганакай бир ел эссе, йыгылмага аьзир деп айттылар.

Куьнлер коьп кешпеди. Мыннан бир аз заман алдын аяклары баскан ерди коьзлери коьрмеген, оьзлериннен баскаларды аьдемге санамаган туснаклардынъ баслыклары, коькиреклерин тиреселер де, юзлеринде бурынгы уьйкенлик-менлик коьринмей баслады.

Оьмирлери бойына Сибирьге айдалмага «тийисли» болган ногоай кырынынъ батырларына да келип соз айткан аьдем болмады. Аьр ким оьзинше ойланды, аьр ким оьз безменине салып шекти.

Хабарлар коьбейди: патша тактан тайыпты, янындагы тоьрелери каладан кашыптыр, солдатлар согысты таслап, биз согыспаймыз деп, уьйлерине кайтыптылар деген созлердинъ ызыннан бизим каладынъ баслыгына да патшадынъ акында хабар келсе де, ол ынанмайды, расы орныннан кеткиси келмейди деген туьрли-туьрли хабарлар тутнакларга да етишти.

Эртенъ мен йырланган йыр авазлары, орамдагы кышкырыклар, оннан-муннан эситилген туьбек авазлары, тутнакта яткан саясийлерди аьрекетке келтирди, эсиклер кагылып, кимлерди кимлердир соьгип баслады.

-- Таслайык, тувганлар, эски дуныяды, ол дуныядан бизге пайда йок, — деп бир яктан йыр йырланса, экинши бир камерада:

-- Эзермиз биз, куьл этермиз таксолтанатты, -- деген авазлар эситилди. Темир капылар ашылды, уьстине сары шинель, басына эски боьрк кийген бирев:

-- Йолдаслар, сиз кутылдынъыз, патша йыгылды.

-- Ура! У-р-р-ра...— авазлары коькке шыкты. Туьнегуьн басын коькке коьтерип юрген ак суьек тоьрелер буьгуьн халк арасында омыравларына ярты аршынлык кызыл кумаш тагып, тутнактынъ капыларын ашып юрилер.

-- Йолдаслар, тутып оьзлерин ябынъыз, бизге булар аз корлык коьрсетпеген эдилер, — деген бир аваз халкты янландырып йиберди. Эки юзлик этип юрген ак суьек тоьрелердинъ омыравларындагы кызыл кумашларын юлкып алып, оьзлерин суьук, сасык тамларга салып басладылар. Узак заман тутнакта калып, ярык дуныяды коьруьвден айырылып, юзлери саргайып калган, сонынъ аркасында канлары бузылган кайсы биревлер тоьрелерди бирден-экиден урып та алдылар.

Соьйтип кыр батырларын оьлимге эм кайсы биревлерин оьмир бойына Сибирьге деген уьким тек кагыт уьстинде калды.

ИС БИЗИМШЕ ТУВЫЛ, ЯНАКАМ

Патшадынъ тутнак каласында сонша заманлар олтырып, оьзине коьре саясий етеек дережеде билим, оьзине коьре маьлим бир революция туйгышын алып шыккан эм революция акында белгили бир пикирде токтаскан Явгайтар уьшин ногай кырында революция аьрекетлерин куьшлендируьв биринши тилек эди. Ол сога коьре элге кайтканы ман йыйынарда байларга карсы шыгып соьйлеп, уьстилерине кой терисин ябынып юрген боьрилерге карсы куьрес этти.

Ногай эмбекшилерининъ наданлыклары, оьмирлер бойы байлар зулмы астында яшаткан себепли йыйынга келселер де, авызларын ашып бир соьз айта алмаганлары революция тербиясын алган Явгайтарга бек авыр тиеди. Тек ол келеек куьнлерде эмбекшилердинъ коьбисин оьзине каратаягына ынанатаган эди. Сога коьре буьгуьн туьсинмеселер, танъла туьсинерлер деп, оьзи туткан йолыннан айырылмады, йыйынарда соьйлевиннен токтамады эм белсенип иске киристи. Калага барып, ондагы оьзи мен бирге яткан дослары ман келеек ислер акында соьйлести, маслагат этти, ислев акында кенъеслер де сорады. Явгайтар айланып-туйленип йыйында байлардынъ вакытлы оькиметти яклап соьйлеген соьзлерине карсы шыгып:

-- Ис бизимше тувыл, янакам, бу былай болмады, сиз оьз колынъызда койшыларды корлап, оларга бир ярык куьн коьрсетпейсиз. Булай ярамайды, сиз олардынъ кыйынын ашайсыз, оларга куьн-туьн куллык эттиресиз, айда бир кере бир тынышлык бермейсиз.

Байлар бу тентекке соьз неге керек экен дегендей куьлип олтырсалар, уьйкен аьпендилердинъ аягын ялаяк болып юрген, солдатлык заманында тоьрелерге куьмис иер берип, солдатлыктан кутылган аксактынъ молла кедеси

орталыкка шыгып, мусылманлык аты ман капыр арасына, капыр ислерине косылмаска, тагы да не затлар, не затлар этпеске, эл агасы болып келген кадыларды корламаска, Явгайтардай болып авызынъызга келген бир соьзди де айтпаска деп яс уйкенлерге итагат этпеге шакырды.

- Эй аьпелим, дурыс айтады, аьруьв, -- деп байлар арасында аксактынъ кедесине савбол айтсалар, экинши як ярлы бадыраклар:

-- Аьпендилердинъ табагын ялап юрген сокырдан соннан баска не эситеексинъ, — деп ашык айтпасалар да, оьз ара онынъ соьзиннен разы болмаганларын билдирдилер.

Соьз узакка тартылды, билген-билмеген, анълаган- анъламаган бары да оьзлеринше уьким шыгардылар, уйкен кышкырык аваз бан йыйыннынъ не экени билинмеди, тойда эсирип, бир-бири мен согысувдан кем болмады, ата увылын, ана кызын билмеди.

Революциядынъ азганакай болса да авырлыгын, онынъ эки сыйнпы арасында уйкен талас пан кешпей амалы болмаягын билген Явгайтар да иерген бир неше йолдасына:

-- Йок, бу ис бизимше тувыл, бизге бу йолда коьп куьреспеге, коьп шалыспага, алдыда коьп кыйынлыкларды басымыздан кеширмеге тувра келеек, -- деди.

* * *

Ис не шаклы авыр болса да, янындагы йолдаслары Явгайтар ман соьйлескенде, Явгайтардынъ ягын яклап, онынъ яныннан кетуьв мен «эй бир соьз» деп онынъ соьзине ьнанмай юргенлерин Явгайтар бек аьруьв билсе де, оьз соьзиннен кайтпады, оьзининъ туткан йолыннан айырылмады. Калага барув, ондагы йолдаслар ман соьйлесуьв, олардан акыл сорав, маслагат алуудан токтамады.

Куьнлер, айлар кешти. Оькиметти оьз колларына алган байлар, бай кеделер аз авлак болган бакты ман, куьнлерине коьриси, аяклары баскан ерди коьзлери коьрмей, омыравларын керип юрселер де, июль айында Петроград, Мескев калаларында вакытлы байлар оькиметине карсы болган шыгыслар олардынъ баскан ерлерининъ ьнанышсыз, омырап кетпеге коркканын эслерине салсалар да, авыл ерлериндеги ярлы, эмбекши халкты эзип, корлап келген кулаклар кыр майданлыгын мал коралары ман толтырып, бир мал сойып, конак этип, ярлы халктынъ авызын явып коярмыз деп, куьшленип бараяткан революция агымына онъган эслери кетпегендей болып юрдилер.

Явгайтар да, оьз йолыннан айырылмай, арув-талувды билмей, шапты.

САТЫЛГАН ЯНЛАР

Эски патшадынъ йолын кувып, эмбекши халктынъ увыллары согыска йиберилип, согыста енъип шыкты. Соьйтип ак патшадынъ дослары Англия, Франция ягын яклап, аты туьрленсе де, иси туьрленмеген бетлерине кызыл перде явып, оьзлери оьтирикши болган, эмбекшилердинъ коьбисин алдамага шалыскан вакытлы оькиметтинъ бетиндеги пердеси алынды. Олардынъ исши сыйнпын алдавлары билинди. Эмбекши коьпшилиги басларында исшилер сыйнпы, олардынъ алдында уйкен йолбасшылык эткен большевиклердинъ канатына кыстырылды.

Исшилер сыйнпы ебирленип яткан халктынъ эркинлиги тек большевиклердинъ ярдамы ман, большевик куьши мен болаягын бек

аьруув туьсиндилер. Сога коьре аьр ерде большевиклер, большевиклердинь йыйынлары, большевиклердинь согысты токтатувлары, байларды кувьп, ишти, эгиншилер обькиметин туьзуув хабарлары эситилип басланды.

* * *

Оьзек те, калаларда советлер обькимети туьзилеп, элдинь идара иси большевиклер колына коьшсе де, ногай кыры обьзининь ата-бабадан бери келген тынышлыгы, завк сапасы, уьйкен тойлары ман яшавында болды. Эл арасы тынып, кейфке тийген аьдем йок. Тек Явгайтардынь каладан йиберген бир неше кагытында: «Алгасаманьыз, биз ногай кырларына да барьп етермиз, бизим кыйыналарымызды ашап байыган аьпенди, кады, байлардынь ашаганларын кустьрармыз»,— деп язувы экиде-бирде байларга эситилди.

-- Сосы яланъаякка не керек экен, энди дунья Явгайтарга калганма?

— Ол Явгайтар тувьл, Явшапты болмага туры.

Явгайтар акында эл арасында хабар коьп эди, сол хабарларга караганда, ол кайсы калады алган экенин ашык билмеселер де, уьйкен калалардынь биревинде Явгайтар кызыл юлдыз алды дегени онынь йолдасларын ойга бек калдырды.

Хабарлар бир-бирининь артыннан шыга берсин, бир куьн ногай кырынынь орталык бир ерине яхшы атка атланган эм сыртына 40—50 аьскерлерди иерткен кызыл аьскер баслыгы Явгайтардынь келген хабары ногай элине йылдырым отындай атылып келип етти.

* * *

Орыс уьйдинь куьнтувары ман сырт арасындагы уьйкен кырда йыйналган халктынь эсабы-саны йок, атлы, арбалы, туьели, яав келген аьдемлерди коьрген аьдем тамашага калды. Байлар:

-- Бастан кулак садака.

- Ийилген басты кылыш кеспес.

-- Эки куьнлик патшалык, -- деп те айттылар. Байлар куйрыгына тагылып юрген сатлык янлар:

-- Бу кайда юрип булай болыпты?

-- Байларды неше бир талаяк экен? -- деп Явгайтарга душпаншылык, эби келсе, колай бир ерде, кум арасында исин кутарув акында да ойлап алдылар.

Ярлы бадыраклар:

-- Онынь солай болаягы алдыннан маьлим эди, онынь соьйлеген соьзлери, -- деп Явгайтардынь сонъгы заманларда оьз араларында туткан йоллары, соьйлеген соьзлери акында ойлап басладылар.

-- Э Явгайтар, аманма?

-- Явгайтар балам, сен аманма?

-- Иним, кош келдинь!

Алдынгы заманлар Явгайтарга кайдай коьрим, кара эшек деп юрген байлар, аьпенди, кадылар кыйкань-кыйкань этип якынласпага, аьр ким оны ман досласпага шалысты. Халк арасында байлыгы ман танылган, ногайлардынь уьйкен кадыларынынь биревин, ишиннен Явгайтарды бек душпан коьрсе де, оьзин ше «яманнынь ети аягы бар, биревин тиймесе, биревин тиер» деп, уьйкен басын кишкей этип, Явгайтардынь янына барьп:

-- Э, Явгайтар! Аманма, балам, аман келдиньме? Мен сага оьпкелеп

келдим. Биз бир асын ашаган, ясын яшаган аьдеммиз. Оьз ясларымыздынъ аькимликлерине бек разымыз. Дерезень кутлы болсын, атанъ рахметли мен бирге ойнап, бирге оьскен картлармыз.

Кады оьпкесин айтып, Явгайтарды конакка шақырмага да мутпады.

Ама Явгайтар карттынъ бу соьзлерди айтувы тек карттынъ оьз соьзи болмай, оьзиндей тагы бир нешевдинъ соьзи экенин, карттынъ нешик те элди тыныш саклав уьшин Явгайтарды байлардынъ анъына туьсируьв экенин бек аьруьв билип турды.

Халк йыйналып болды бугай дегенде, Явгайтар орталыктагы бир бийикликке шыгып, Расей элинде байлар оькимети йыгылып, онынъ ерине исши, эгинши ваькиллериннен йыйналган эмбекшилер оькиметининъ туьзилуьвин, ногай элинде де ярлы эмбекшилер советин туьзуьв керегин, бу куьнге дейим болып келген кансаралды, онынъ басындагыларын тайдырып, доьрт куьннинъ ишинде аьр авылда йыйын этип, аьр авыл оьзиннен сол уьйкен йыйынга ваькил йибермеге керегин, яне коьп затлар акында соьйледи. Бу куьнге дейим ярлы эм эмбекши халктынъ кыйынын ашап келген байларды, олардынъ куйрыкларын сайланмаягын айтып, олардынъ баьрин де сатлык янлар деп соьгип, соьзин кутарды.

Оьзлерине Явгайтардынъ ийги коьз бен карамавын аьруьв билген байлар, Явгайтарды дин душпаны деп эсап этетаган кады эм аьпендилер, бу берекетсизден элге пайда келеек тувыл деп, оьз ара ясыртын йыйналып бир маслагат этеек болып, куьн белгилеп, аьр кайсысы оьз авылына кайтып кеттилер.

Сыйнпы душпанлардынъ оьзине болган карасларын билген Явгайтар да, авыл-авылга барып эмбекши коьпшилигин йыйнап, элде советлер оькиметин курап калдыруьвга шалысты.

Ногай кырынынъ атаклы байлары, аьпенди, кадылары бу куьнги «баьледен» кутылаяктынъ йолы нешик те Явгайтарды тас этуьв, оннан баска йол йок деп карадылар. Сонынъ уьшин олар Явгайтарга нешик те бир зиян келтирмеге, болгандай болса, оны оьлтирип таслав, ол болмаса, уьстине ялган ялалар явып, оны ногай кырыннан тайдыруьвдынъ йолына туьстилер.

Сатлык янлар нешаклы шалыссалар да, Явгайтарды оьлтирип те, уьстине бир туьрли бир айып та сала алмадылар.

Эмбекшилер арасында юрек оьсти, Явгайтардынъ яслыкта бирге ойнап оьскен дослары оьзиндей эмбекши бадырактардан отрядлар туьздилер. Авыл советлери, ногай район исполкомы курылды. Арага кыстырылып калган бир-эки бурынгы куллыкшылардан баска совет ислери тамамы ман эмбекши халкка коьшип, туьнегуьнги ярлылар, буьгуьн элдинъ идара ислерин оьз колларына алдылар.

Сатлык янлар оьзлерининъ бузык пикирлериннен, кара ойларыннан кайтпадылар. Бек коьп кенъеслерден сонъ оьлтируьвдинъ ойын койып, Явгайтарды халктынъ малын талайды, халкка ебир этеди, хатын-кызларга бек осал деген оьтирик арзалар язылып калага да йиберилди.

Явгайтар аьдемди корлайды деген онынъ акында оьтирик соьзлер халк арасына коьп ййылды. Ама Явгайтар да, онынъ юзге саны еткен отряды да бу ислер, бу соьзлердинъ кайдан шыкканын бек аьруьв биледилер. Заманы ман байлардынъ аьрекетлери, олардынъ советлерге карсы ислери акында билип турганга, аьр хабарды калага маьлим эткенге, каладагы аькимлер де

байлардынъ арзасынынъ нешик язылувын анъладылар. Явгайтарды кашан келип тутнакка алып кетер экен деп каравдан байлардынъ коьзлери коьгерди.

Коьп соьйлегенди эм байларга аьр заман карсы шыкканды ярататаган Койлыбай да бир неше заманнан бери Явгайтар янында юруьви, шынты юреги мен суьйип ислеви, айткан соьзди атылып барып ян берекет ислеви мен Явгайтардынъ онъ колы болды.

Явгайтар акында келген арзалардан безген каладагы етекшилердинъ биревии: «Болмас, озим барып солар ман бир соьйлеп кайтайым», -- деп ногай арасына келип шыкты. Коьп аьдемлерди коьрди, коьп аьдемлерден соравлар алды. Ахыр Явгайтарга:

-- Явгайтар йолдас, сен бу аьдемлердинъ бир нешевин ыслап калага йибермесенъ болмас. Оьз отрядынъа яхшы кара, савыт-затты мол этип алып кой, -- деп тийисли буйрыкларын буйырып, калага кайтып кетти. Аьр ерде кызык соьйлейтаган, юреги былпылдап турагаган Койлыбай:

-- Йолдаслар, булар ман биз той этеек яде мал багаяк тувылмыз, айыплары маьлим. Явгайтарга карасанъ, ол бек салкын карайды, ал бу ислер де бир душпанлык пан келип шыккан зат. Бир озим уьшин мунша халкты неге ынжытайым деп, карайды. Ама биз онынъ йолдаслары, бу соравды шешпеге керекпиз, -- деп ярты кумыкша, ярты ногайша байларга карсы бир аьрекет этуьв кереклигин билдирди.

Сатлык янлар да ятпадылар. Советлер туьзилеп, басларын кайда коймага ер таппаган сатлык янлар бес-он атлы болып оьзлерине бай кулакларды иертип, авыл арасында советлерге карсы аьрекет этип, совет йолында ислеп юрген аьдемлерди карсы келген ерлерде оьлтирип, соьйтип советлерге карсы шыгып басладылар.

Халкты талап юргенлер коьбейди. Сатлык янлар, аклардынъ калымтыклары, банда-баскыншылар ногай элине келип орынластылар. Явгайтар эм онынъ йолдаслары куьн-туьн банда ман согысып, урысып истен шыгып арыдылар. Бир ерде баскыншыларды кыйыр-шыйыр этип уьлгируьвге, экинши яктан банда шыкты деген хабарлар ман тагы парахат ята алмай кеттилер.

Айлар, йыллар кешти. Эмбекшилердинъ ярдамы ман, каладан келген исши отрядлардынъ коьмеги мен баскыншы топарлар да бир-бирининъ ызыннан тутылып, аьлек болып кутардылар. Ногай эли де рахатлык демин алды. Баьри зат эмбекшилердинъ сайлап койган аькимлерининъ колларына тапшырылды.

БИРИНШИ АДЫМЛАР

Савлай халкка ебир этип, тек оьз пайдалары уьшин элди талап-бузып юрген ак бандалардан тазаланып, эмбекши халк Болатты аьким этееги акында коьп соьзлер юрди.

Неше йыллар аттан туьспей, советлер элин туьзбеге шалыскан Явгайтарга эм онынъ йолдасларына Кызыл байрак берилип, оьзлерине де туьрли ше савкатлар тапшырылды.

Сол себепли уьйкен бир байрам кешлик этилди. Бир неше заманлардан бери колдан туьсип калган сыбызгы яньыдан Явгайтарды излеп тапты. Кеше йыйналган халктынъ тилеви мен Явгайтар сыбызгы алып зарнап баслады.

Янлы сыбызгы яс юреклерди бек узак ерлерге аькетти. Согыслар заманында экинши туйгыслар ман йогалып калган, маскараланып, корланып калган ян суьйгени яньыдан коьз алдына келди.

Сыбызгы. Узак йыллар айырылган сыбызгы тагы да дертленип, тагы да юреклерди коьзгап баслады.

Зарнап турган сыбызгыды тынлап, колындагы эмшек баласын эсиннен шыгарган сары юзли Назлыхан коьз ясынынъ акканын да билмей калды. Сыбызык узак зарнады.

Яс заманлар Явгайтардынъ сыбызыгынынъ ышкына туьсип кетип, сыбызык авазы токтаганы ман айтып йиберетаган бу йыр Назлыханнынъ кулагына эситилгендей болды. Сыбызык токтап, бек каты кагылган карыс авазы Назлыханды эсине кайтарды. Ол не этеегин билмей олтырган заманда, карсысында турган Явгайтарды коьрип бир кызарды, бир агарды.

-- Эй, Назлыхан, сен экенсинъ, аманма? Денинъ савма? -- деген соьзлер онынъ юрегине кадалгандай болдылар. Сонда да явапсыз олтырув бек авыр эди. Зордан:

-- Шуькир, — деп явап кайтарды.

Онынъ коьзине Явгайтар бурынгыдан да аьруув, бурынгыдан да йылдырымлы коьринди. Оьзининъ бастагы яс куьнлери эсине туьсти. Явгайтардынъ соьзлери онынъ бир кулагыннан кирди, экиншисиннен шыкты, соьзин анъламады.

* * *

Социализм туьзуув, авыл кожалыгын янъы йолларга салув, авылларда кожалык-саясий компаниялар, явыннан сонъ ашылган шешекейлердей болып, бир-бирининъ артыннан ашылып яткан мектеблер, окув уйлерери, кызыл термелер, уйкен 2—3 совхоз, бир неше колхоз кыр багырларынынъ неше йыллар шеккен эмбеклерининъ емиси болып, дуньяга яркырап коьринип басладылар.

Сыйнпы куьреслерде уьстинлик казанып, социализм туьзилиси йолында тийисли сызыклар сызылып, оьсуув йоллары акында кескин йоллар коьрсетилип, ис оьз йолына туьсип кешкен сонъ, табиат та оьз тилегин сорамага, турмыс та оьзининъ бурынгы военный коммунизм заманындагы ат уьсти яшавыннан айырылып, оьзине бир уя ясавды сорамага — талап этпеге баслады.

Куьни-туьни шавып, истен тамам арыган сонъ, Явгайтар уйге кайтып киргенде, боьлмединъ яраксыз кеби, юркан-тоьсеклердинъ каланып-йярап ятувы, уй турмысында да йылув йоклыгы коьринип эм сезилип эркекке ялгызлыгын билдире эди. Сога коьре бир кожалык туьзуув керегин Явгайтар эсине салып, оны бу акта ойландыра баслады. Дос-яранлар да оны уйлендируув уьшин туьрли ойлар айтып караганда, Явгайтардынъ, сосындай куьрестинъ кызып турган бир заманында, ондай соьзлерди эситпеге де суьймеди. Энди бирев де бу акта янъыдан соьз басламага базынмайды. Аьр заман Явгайтардынъ янында юрип саьсясий коьп затларды билген-уьйренген Койлыбай буьгуьн эби келгенде:

-- Сен курдаш, не шаклы булай юреексинъ, кала бизге бир кызыл той этип коьрсетсенъе. Алды заманларда сен ис коьп, банда кутылсын, кулаклар ман эсапласып болайык деп, айтатаган эдинъ. Энди олардынъ баьри де кутылды, тагы не карайсынъ хаьри, -- деп ярты кумык, ярты ногай тили мен кажав этип баслады.

Оьзининъ бир коьнъили ашык заманы эдиме, не заттыр, Койлыбайдынъ бу акта соьз ашувы ман Явгайтар оьзининъ бир пикири барлыгын, ерли бир йолдас тапса, аьел туьзуувине разылыгын билдирди. Эпли бир хатын излевге киристилер. Койлыбай:

- Ногай элининъ кызыл батыры болып турганда, хатынды не этеексинъ, кыз алайык, -- деп озинше кыз алувга даъмеленди. Явгайтар:

-- Мен яс йигит тувыл, ясым кыркка етип келеятыр, кыз бан не аварашылык этесинъ, яслардынъ бактысына кара тап болмага неге керек, озимдей бирев болар, -- деп озининъ картайып бараятканын анылатты.

Ахырда Назлыханнынъ басынынъ бослыгын, 2—3 кедеси болса да, алувга разылыгын билдирди. Койлыбай эки-уыш эрден калган, бир неше балалары ман байланган хатынды алувга не шаклы карсы болса да, Явгайтар эбине келмеди. Ол оз ойында токтап турды.

-- Ногай элинде социализм туъзеек боламыз, элди агартаяк, ярыклыкка шыгараяк боламыз, озимиз хатынларды эркинликке шыгарув деген затка бурынгыдай караймыз. Назлыхан анасынынъ каъриплиги, ярлылык-йоклыгы аркасында озининъ суыймегенине малдай сатылган бир хатын. Бу куьнде ол 2—3 баладынъ анасы болса да, аталары оьлген, энди авызыннан ана суьгининъ даьми кетпеген бир яска оны байлаак болып турылар. Хатыннан разылыкты бирев де сорамайды. Мен Назлыханды алсам да-алмасам да, биз оны бу баьледен сакламага борышлымыз.

-- Ол олай-ав, тек мен сенинъ ога уйленуьвинъе бир аз карсыман,- дейди Койлыбай.

-- Йок, бир аз болса, айыбы йок, -- деп Явгайтар ярым куьлки мен Койлыбайга совет хатыны калай болмага кереги, партиядынъ хатын- кызларга каравы, оларды эркинликке шыгарув акында этип яткан ислери бойынша коьп соьзлер айтты.

* * *

Басланган ис йолда калмады, коьп соьзлер, узак маслагатлардан сонъ Назлыханнынъ талабы ман бас байлав баьлеси кутылды. Назлыхан толы яклы бир озден хатын болып дуньяга шыкты. Явгайтар да, онынъ басы босаганы ман кара халктынъ арасында дагырда ятканша, оны районга аькетип, хатынлар уьшин ашылган ликпунктка берди. Солай ок хатынга яслар уьйиннен куллык та тапты.

Бир неше заманлардан бери эски турмыстынъ эрши аьдетлерине курман болып юрген Назлыхан да ойламаган ерден келип шыккан бу бактыды бек сыйлап, ян шегип ислевге, белсенип окувга шалысты. Куьш боска кетпеди, арада бир аз вакыт кеткен сонъ мектебте, ликпунктты кутарган хатын-кызларды шыгарув байрамы кеширилди. Назлыхан бир неше йолдаслары ман ликпунктты биткенлей, орта мектеблерге аьзирлейтаган курсларга да барды.

Турмыста биринши, соны ман бирге завьклы адымлар басланды. Назлыханнынъ уьстиннен узын, кень, эрши тигилген коьйлеги туьсип, совет туькенлеринде сатылатаган аруьв коьйлеклер, заманша кийимлери коьринип, соьзинде де бурынгы зарланувлардынъ орнына окув, окытув, хатынларды иске тартувлар эситилип баслады.

* * *

Райондагы партия пленумы бек аруьв кешти, саясий-кожалык компанияларын кешируьв, маданият туьзилис ислерин куьшлендируьвде партия райкомынынъ бек аруьв йолбасшылык этуьви, сонынъ уьшин районымыздынъ алдынгы районлардан эсап этилип, коьшпе кызыл байрак алувы, хатын-кызлар арасында да коьп илгерлик барлыгы маьлим болды.

Райкомнынъ пленумына сайланган яс хатыннынъ бири, белки бириншиси болып Назлыханнынъ сайланувы, сонъгы эки йылда Назлыханнынъ не шаклы илгери кеткенин ашык коьрсетип турды. Бир йылдан бери Явгайтар ман болган бирлик турмыс Назлыханга коьп зат уйьретти. Ол бурынгы Назлыхан ман буьгуйнги Назлыханнынъ арасында не шаклы уйькен айырма барлыгын оззи де бек аьруьв билди.

Басыннан коьп авырлыкларды, коьп кыйынлыкларды коьширген Явгайтар оззининъ социализм туьзилиси ушин болган куллыкларында, янындагы хатыны да озиндей бир белсен болып ислевин коьрип, шатлыгы ишине сыймай, куьнин-туьнин билмей шалысты.

-- Мен коьшпе байракты озим барда районымыздан тайдырман, сиз де мендей болып ислесенъиз, биз тек бир Дагыстан яде крайда тувыл, белки савлай СССР элинде бир уьлги район болып барармыз, -- деп хатынына да, янындагы йолдасларына да белсенип ислевдинъ керегин айтатаган эди.

Явгайтардынъ ювык досларынан болган Койлыбай да эл арасында танылган азаматлардынъ биреви болып ислевге, соьйтип каралыкта калган кум майданлыгы кыр батырларынынъ шалысувлары ман алдышы районлар катарына кирди.

Аьруьв турмыстынъ биринши адымлары Явгайтар ойланганша шыкты. Явгайтар не шаклы шат болса, шатлык малдай болды. Кара бавыры кан болып яшап келген Назлыхан да озининъ сонъгы турмысыннан бек шат эди, разы эди. Оьгей балалар да оьксиз болмай, оьз аталарынан артык тербия этилген бактыга еткен эдилер.

КЫР ЯНЛАНДЫ

Тоьгилип-шашылып калган эл озининъ эски болысын мутып баслады; бурын заманда эки-уьш уйь бир авыл болып олтырып та, ялгыз-ялгыз ислеп, кожалькларын коьтере алмай яткан ярлы, орта аьлли кожальклар оькиметининъ коьмеги мен уйькен авыл болып олтырып, уйькен-уйькен коллективли кожальклар туьзип басладылар. Авылларга барсанъ, коьргенинъ мен коьнъилинъ толып, шатланып кайтасынъ.

Доктырлык пункты, мал доктырлар пункты, яслар уйьи, кызыл термелер, клублар, мектеблер, кооператив туькенлери эм тагы да керек затлар.

Кыр батырларынынъ шеккен авырлык-кыйынлыклары бос болмады: район детсады, саясий маьдени яктан оьсип, колхозшылык аьрекети куьшленип, эмбекши ярлы-орта аьлли кожальклардынъ бары да колхозшы болмага, суьтшилик, кушшылык фермалар артып басладылар.

Октябрь байрамынынъ 15 йыллыгына дейим элимизде билимсиз аьдем калмага тийисли тувыл деген карар коьптен яшавга шыгарылып, эмбекши халк оьз тиллеринде язылган китаб, газет, журналларды бек эркин оқып баслады.

Мундай уьстинлик, ногай элиндеги ногай эмбекшилерининъ саясий анъ билимлерининъ оьсуьви, олардынъ СССР пролетариатлары ман кол-колга тутысып барган йолында шалыскан баьри оьмири, сол йолга багыслаган кыр батырларынынъ басшысы болган Явгайтарга, онынъ аьр бир фронтта белсенип ислеген йолдасларына не шаклы шатлык береегинде шек болув муькинме?

Абырайын, намысларын йогалткан байлар, кулаклар, аьпенди, кадылардынъ юрегине от салган сыйнпы куьреслер кутылып, сыйнпысыз ямагат туьзбеге

кирискен бир давирде кыр батырларынынъ коьрсеткен йигитликлери боска кетпеди. Оьзектен йиберилен мактав эм савбол айтылган эки-уьш кат ис батыры атына деп йиберилен Ленин нышаны Явгайтардынъ пролетариатлар йолындагы эткен куллыкларынынъ уьйкен бир савкаты болып, омыравын яркыратып турды.

Сойтип, Явгайтардынъ куллыгы не шаклы коьбейсе, онынъ дережеси сол шаклы коьтерилип, партия эм оькимет алдында абырайы да артып баслады.

Назлыхан да оьзининъ исте болган ягымлыгы, шынты коьнъили мен шалысувы аркасында кыр батырларынынъ сырасында биринши батырлардан болып, белсенип ислевде болды.

ЭПИЛОГ

Расейдинъ куьн орта бетлериннен эскен куьшли ел, кенъ кум майданлыкларынынъ бойына, энине карап эсти, ол бир ерди де калдырмады, оьмири орныннан коьзгалмаган тав-тасларды аьрекетке келтирди.

Куьшли ел кыр майданына уьйкен бир кара куьлетки болып турган ширик теректи йыкты.

Бурын заманлар алыс ерлерден эситилген коркынышлы аваз бара-тура наьзик домбыра сазына айланды.

Яшаганлар яшадылар, яшамаганлар коьрмей кеттилер. Ама яс бувын коьрди. Олар бу елдинъ сонъы хайырлы болган революция ели экенин коьрдилер.

Эки класс арасында шыккан ел кутылды, залымлар ман болган куьрес бай, молла, аьпенди, кады, тоьрелердинъ эм ак суьеклердинъ оьмирге бас коьтере алмастай бир кепте йыгылувлары ман тамам болды. Совхоз, колхоз кырларында машиналар, комбайнлар, тракторлар ислей эдилер.

Кум астында басылып яткан кара ерди янъы дуныяга шыгарып, аьр ерде машиналардынъ авазы, завод-фабрикалардынъ эртенъ мен сыбызыклары эситилгенде, кыр батырларынынъ янлары яйылып, эркинлеп:

-- Не этеекти эттик, не кыйынлыкларды коьрсек коьрдик, пролетариатлардынъ куьшин коьрсеттик. Класс куьреслерде биз уьстинлик казанып шыктык, — деп шатланувдан оьзлерин тыя алмадылар, социализм туьзуув йолындагы белсенликлерин бирге эки кере арттырып ислевге киристилер.

Явгайтар ман Назлыханнан косылган бир кишкей коллектив ногай кырынынъ темир казык юлдызы болып калдылар, неге десе партиядынъ туьп йолын туьз юргизуевде савлай элде булардай янкуьерлер бек санавлы эди.

АЙДЕМИР МУРЗАБЕКОВ

КИМ ЭДИМ МЕН – КИМ БОЛДЫМ

Оькинишли коьп йыллардынъ ишинде,
Туьспей зорлык минип юрди ийнимде,
Озган куьннинъ суьйинмедим кешинде,
Не зат коьрдим патшалыктынъ ишинде?
Рахатласып дайым ошак отламай,
Узак коньп тыныш ерде токтамай,
Ямагатлай актан кара анъламай,
Озгардым мен кара куьнлер бир талай.
Уьйим болган курастырма, шешпели,
Аьвелим меним ногой эди, коьшпели.
Озган йолым каьриплик пен каранъа,
Юрек бузып меннен хабар сорама,
Бу затларды акылымда тутаман,
Коьп кыйынлык коьрип келген карт басым.
Тыныш тавып эндигиси кыйналмай,
Кыйынлыкты – болаяк! Энди мутаман.
Оьткен заман кетти, энди кайтув йок,
Шыктым энди каранъадынъ йолыннан,
Эркинликти, тынышлыкты мен таптым,
Уьйкен кардаш – орыс халктынъ колыннан.
Кан сорушы бай-бийлерди кескишлеп,
Туншыктырган залымлыкты эзгишлеп,
Озгарылган айлак уьйкен аьрекет,
Коьп миллетке мендейлерди тень эткен,
Орыс халкка юректен алып берекет.
Кайзаман эди мендейлердинъ
Ярык уьйге киргени?
Кайзаман эди мендейлердинъ
Теньлик коьрип юргени?
Кыралымнынъ эндигиси туьрленген,
Шешекейдей миллет конган шетлери,
Ясарган, суьйинишке яйнаган,

Эндигиси мендейлердинъ бетлери.
Ойым-эсим аьр мырадтан калмайды,
Кайгы деген эш бир калмай, йойылган,
Аьр бир туьрли кеспи йолын табувга
Энди мага кень эсиклер ашылган.

Сен де, тенъим, иер мага, калма сен,
Калма артта кардаш болган миллеттен,
Эл байлыкты сакла, оьстир кенънен - кенъ,
Бил, байлыкка зарар этер келетен,
Тегинлик пен бу наьсиплер келмеген,
Байлар тайып, тегин оны бермеген.
Согыслар ман бизим власть алынган,
Бизим уьшин бу эркинлик салынган.

АТА СОБЗИ

Ялгыз киси яксыз болар,
Сиз билинъиз,
Куьшли аьел болар уьшин
Биригинъиз!
Йолыкканга сырынъыз бан
Ашылманъыз,
Боп-бос затка эрисип сиз,
Шашылманъыз!
Базласувда, сиз куллыкта
Ендирменъиз,
Сувыклыкты аранъызда
Эндирменъиз!
Ювыктагы шыганакты
Кавып болмас,
Тень-ювыкты йойганнан сонъ
Тавып болмас!
Партиядынъ тувра йолын
Берк тутайык,
Бар куьшлерди Элимизге
Багыслайык!

ОБКИНИШ

Окув билгенге мен сукланып келдим,
Авьлетим оьссе окытарман дедим,
Энъ суьйген улым меним Амангельдим
Окыйман дегенде, окувга бердим.

Неге болса да окувдан ол кашты,
Меним де халкка ол бетимди ашты.
Окув уьшин шыктажларды тоьледим,
Онынъ кайгысыннан уялып оьлдим.

Билмеймен, алдандыма ол ойынга,
Окувды ол эш алмады мойнына.
Билимге энди яны бек бытлайды,
Ама не хайыр, кыркка ювыклайды.

Ашувдан энди туьеди ол касын,
Алай бир, бек билген окувдынъ баасын,
Окымага кетер экен, йолы тар,
Бир-эки деген онда доьрт бала бар.

Болган болса, аьдем этеек эдим,
Картлыгымда хайыр коьреек эдим,
Окытаялмай мен кайгыга юздим,
Хайыр коьреектен даьмемди уьздим.

* * *

Билемен мен, айтпайман,
Неден таптым бу затты,
Тек ишкиден коьремен -
Ол берипти азапты.

Авырыйды аяклар,
Кисенди озим салгаман,
Йолдасларга сукланып,
Каьрип болып калганман.

Козгалмасанъ орнынънан,
Ол – оьлидинъ карары,
Сыркавым меним белгили,
Тек ишкидинъ зарары.

Басымнан кешкен бу затлар,
Сырымды сага айтаман.,
Оьли де бир, мен де бир,
Тымалакланып ятаман.

Юрегим сыкса таппай эп,
Тамам тастай катаман,
Оьлим соьле келер деп,
Яным шыгып ятаман.

Ишкиге казеп мен салып,
Онынъ йолын йойгаман.
Аьруьв аьдет мен тавып,
Эсируьвди койгаман.

ШЕРКЕШ КАЛА

Бирге оьстик, бирге коьрдик
Батпакларды, сазларды,
Тап кемедей юзип юрген
Коьлди япкан казларды.

Озган шактынъ оькимлери
Биздейлерге каты эди.
Казак конган бу каладынъ
Батал -Паша аты эди.

Сени калам бек суьемен,
Теньлес болып келемен,
Аьр бир уьйдинъ тувганын
Бес бармактай билемен.

КАВКАЗ

Суьемен мен, Кавказым,
Тавларыньды, тасларыньды,
Булытка етип тирелген,
Оьмир карлы басларыньды,
Кувнак болган, яшав суьйген
Кызларыньды, ясларыньды,
Даьмли болган, ден
Соктырган асларыньды.

Сени кайтип мен суьймейим,
Ер юзинде сен еннетсинъ,
Оьмирлерге эсимнен-ав,
Бир заман сен эш кетпессинъ.

Тасларынь сенинь –
Инжуьв – маржан,
Сувларынь десень –
Туьрли нарзан.
Аванъ болса –
Маразларды кемиткен,
Сакатыньды туьзетип,
Ден савлыгын бегиткен.

БИЙДАЙ

Балавыздай бийдайдынъ
Нар алмадай баслары.
Ярын суьйген яс кыздай,
Тоьмен баккан баслары.

Туншыктырган исси куьн,
Колды, бетти ягады,
Толкынласкан бувалдыр
Сувдай болып агады.

**Мыйыклары терейип
Куьн саьвледей шашылган.
Бийдай турган кутыклар –
Авызлары ашылган.**

**Яйылып яткан бийдайды,
Бобликлерге бобдилер.
Шалгылары яркырап
Комбайнлар келдилер.**

**Артлы-артыннан тизилип
Бийдай бойын алдылар.
Тап бекидей кетерип,
Йолак ызлар салдылар.**

Тамара ДЫШЕКОВА,
Россиядың язувшылар Союзынынъ агзасы

ТАМГА

Кавга кутылган, ама, кайгадер йыллар озсалар да, онынъ яралары битпейдилер. Зилдей авыр кайгы аькелди ол Кобаннынъ онъ ягасында конган кишкенекей авылга. Яс кыз болып Камиляды Эрежеп Казан каласыннан аькелди. Яс сол калада кызметин кылган. Сары шашлы, тоьгерек юзли, коьк коьзли татар кызды суьйгени акында Эрежеп уьйине язды. Яс аьдем кеншек алып келди дегенде, авыл аьдемлери эл-элди оьтип келген кызды коьрмеге асыктылар. Халк айтканлай, Камиля, ишкен сувы тамагыннан коьринген, сылув эди. Бели бир увыс болып, узын бойлы, ярасык сынлы кызга ясы уьйкенлер «машалла» айттылар, яс аьдемлер сукландылар, кызлар куьнледилер. Кыз аьруьви – кастан дегенше, касы-коьзи кыйылып, авызы оймактай Камиляга Алла-таала аьруьвликти кызганмаган.

Эрежеп Сеперхан-аьейдинъ сынъар улы эди. Олтырган кыз болып, байга барганында кыскаяклы баласын бек кеш тапкан деп айтатаган эдилер. Байы оьмири темирши болып юрди, улы тувганда, аягы ер баспай суьйинди. Эрежеп юрип баслаганлай, атасы Али оны аркасына олтыртып, темируьйге аькететаган эди. Сеперхан эки-меки бала таппады. Оьзи де авыршанъ, айлак наьзик, ширкин кыскаяклы эди. Кавгадан алдынгы йыллар. Авызларын ашсалар, оьпкелери коьринип, аьдемлер ший ярлылыкта яшадылар. Болса да Сеперхан ман Али, сынъар улларына куванып, азга да шуькир эттилер. «Алла берген, атланым, - деп суьетаган эди улын Али. – Кайдай йигит болятырсынъ, тфу машалла, коьз тиймесин балама».

Атасына усап, бала уьшинлей де алатлы, бойлы, кенъ явырынлы болып оьсеятырганы кишкейиннен коьринетаган эди. Конъысылары да: «Алла багыс этсин, Мамбетовлардынъ улы ядырадай бир аьруьв яс болятыр», дейтаган эдилер экидинъ биринде. «Я, Аллах, баламды яман коьзден, суктан сен сакла», деп Сеперхан, баласын аьдемлер суьйселер, ишин тартып, кайысатаган эди.

Эрежеп бой тартып, атасына кол ярдамы тийип баслады. Эртенъ болып, танъ атса, ол темируьйге шабатаган эди. «Ва, Али, ясынъ сеннен де озган уста болятыр, машалла», деп темируьйге буйымлары ман келген авыл аьдемлери Алиди ел бетиннен коьтеретаган эдилер. Атасы тынысы битип, темируьйдинъ алдындагы доьмбекке йыйы олтыратаганын улы сезді. Али болса билгенин улыннан кызганмай, ясты оьзининъ оьнерине уьйретпеге асыгады.

- Улым, темир тамам мерине етип кызганша, кызувдан алма, - дейтаган эди Али кыскыш пан кызыл болган темирди коьрсетип. – Коьмирдинъ оьзиндей кызувланмага керек темир. Ол заманда колынънынъ астындагы темирден суьйген затынъды ясяаксынъ. Тек заманды йибермеге ярамайды. Шоькишти тез-тез сокпага керек. Ясаган затынъды сувык сувга малып ал.

Али сол затларды айтаятырып, коьз юмып ашканша, колындагы кызыл кызув темирден шапкы ясады. Тагы бир кесек темирден атлардынъ туякларына согылаяк наллары, бир кептен шыккандай этип, темируьйдинъ бир муьйисине уьйтип салды. Налларды ясаганша, эр киси баьленше кере тыска шыгып, доьмбекке олтырды. Газет кесегине таьмекеди орап, коькирегин сырылдатып, туьтинин тартты. Артынсыра ишиннен алдырып, узак йоьткирди. Сонынъ арасында Эрежеп, коьмирдинъ ишиннен кызувланган темирди алып, атасы айткандай, аркасынынъ ети терисиннен сув актырып, уьйкен авыр таптавышты тез-тез сокты. Налга мыклар кадап, тесиклер этти. Сонъ налды сувга салды. Эткенин атасына коьрсетпеге асыгып, сыякка шыгарды.

- Аьперим, улым, коьрдинъме, уьйреткеним босына кетпеди, - деп Али колына налды алып сыйпады. – Артпакка сал, ананъа коьрсетермиз.

Эрежепке атасынынъ шырайы бир аьлемет сарысымал-куба болып коьринди. «Не аьлеметти-ав, сары кумга батып шыккандай болган бети», деп яс ишин тартты. Атасы доьмбекке олтырганша, Эрежеп бир затлар сораган киси болып, баьленше кере шыгып атасынынъ алдына шоьнъкип, туьтиннен саргайган бармакларына, мыйыкларына карады. Али, шонтайыннан газет кесегин шыгарып, тагы да таьмеке ясады.

- Папа, койтагы сол бирев туьтинди. Йоьткиртеди сени, - деди яс.

Али уьндемедди, тоьмен салган басын коьтермей, таьмекисин тартты. Узак заман туншыгып йоьткирди. Сонынъ арасында темируьйге янаскан колхоздынъ бригадири Хамидолла аттынъ уьстинен туьспей:

- Салам аьлейкум, Али, - деп саламласты.

«Аьлейкум салам» дегенди билдирип, эр киси басын ийди.

- Хайырма, кейфинъ йоктай коьремен? – деп бардырды соьзин бригадир. – Бир аздан Тахир какырага йылкыды аькелеек. Атларды налламага керек. Налларынъ аьзирме?

- Аьзир, мине! – деп Эрежеп темируьйден аьли де сувып уьлгирмеген баьленше налды шыгарып коьрсетти. – А мунавын мен эткенмен, Хамидолла-акай!

- Ал энди! Йигит яс болдынъ, э! Тагы бир темиршимиз болды энди. Ат туягын тай басар, деп мине сендейлерге айтадылар. Аьперим, ясым, машалла! – деп бригадир эки аягы ман атынынъ курсагына согып, кыр бетке йортып йоьнеди.

Эртенгиси куьн Али, арбадынъ майланмаган тегершиклериндей, суьеклерин салтыр-султыр эттирип, орыннан тегаран турды. Артыннан улы да ушып турагалды.

- Папа, сен буьгуьн барма. Мен этермен куллыгынъды, - деди Эрежеп атасына.

- Йок, балам, куллык коьп, сен ялгыз бажаралмаяксынъ, - деп ыстанын кийгенше, Али тынысын авыр алып, баьленше кере токтады.

- Атасы, авырдынъма? Сыпатынъды бир яман коьремен, - деп Сеперхан колындагы шайды сыпырага салаягын да мутып, байына карады, - Танъ атканша йоьткирип шыктынъ. Темируьйден терлеп шыгып, оьзинъди сувык алдырдынъма экен?

- Бир зат та тувыл. Аьдем йоьткирмейтаганма? – деп Али оьзи ясаган шوماка ман шайды баьленше кере увыртлады. Эртенъ минен Сеперхан, майда шырылдатып писирген атукларды, эри кавып та карамады.

Байынынъ дени сокпаганына Сеперхан ишин тартты. Ол такта орындыктынъ шетине олтырып, Алиден коьзлерин алмай карады.

- Атасы, Хамидолладан арба тилесенъ, кешке табатын хуторга Иван Михалычка барып келер эдик, - деди кыскажылы байына.

- Куллыклар кайнаган заманда ким сага арба беремен деп туры, - деп эр киси колын силкти де, сыякка шыкты.

- Мама, мен тилермен арбады, - деди Эрежеп. – Папа авырыштагандай коьремен.

Сеперхан ундемедди. Байынын артыннан карады, онын кенъ явырыны куьдирейип, кавсаган карт теректей болып коьрине эди.

Куьз еткенде, Эрежеп авылдынъ бир кесек яслары ман, конъысы Казинка селосынынъ механизация школасына трактористке окымага барды. Окувы коьзине коьринмей, ястынъ эси-дерти уьйинде болды. Куьннен куьнге атасынынъ майшырактар ирип барганы эсиннен кетпеди. Базар куьн уьйине келсе, ястынъ эки коьзи артында болып кететеган эди.

Сонъгы заманларда Али куллыгына суьйретилип баратаган эди. Пишеси мен эрисип, врачка да бармады. Бир куьн Сеперхан тоьркинине барып, уьйиндегилерге байынынъ авырыштаганын айтты. Бебеси Ильяска Иван Михалычты аькелтагы деп тиледи. Ильяс, аьптесининъ соьзин ерге туьсирмей, Хамидолладан арба алып, хуторга асыкты. Куллыктан Алидинъ уьйге келгени де сол, артыннан Ильяс пан Иван Михалыч кирдилер.

- Не болды, авырыдынъма, Али? – деп сорады врач, - Сен ше пелван яс эдинъ де, оьмиринде авырмаяктай коьретаган эдим.

Али, бир зат та айтпай, тек мыйыкларынынъ ушлары ман куьлемсиреди.

- Бир зат та тувыл, ювыгым, маразга берилмеспиз, дия, Али? – деп Иван Михалыч дуьдигин кулагына салып, Алидинъ аркасын, коькирегин тынълады. Сонъ коьзилдиригин кийип, врач кишкей кол чомоданыннан ак кагытка куйылып, келбакланган порошокларды шыгарды.

- Мине сосы даьрилерди куьнде уш кере ишеексинъ. Борсык май таппага керек. Оны да иштеге керек. Сизинъ авылда табылмас борсык май. Хуторда анъшы Степаннан барып аларсынъыз, - деди. – Куллыкты койып, сага бир аз ятпага керек, ювыгым. Карувланганша ятаяксынъ, анъладынъма? Коьнъилинъди йойма, йигиттей бол.

Экемиз аьле Эрежептинъ тойында ойнакпыз.

Али «аьше» дегенди билдирип, басын ийди, врачтынъ айтканына коьнъилленип куьлемсиреди.

- Савбол, Иван Михалыч, - деп Сеперхан эр кисиди озгарып шыкты. – Яманма аьли, доктор? Ясырмай айт, яным.

- Кувангандай зат йок. Оьпкелери авырыды, - деди Иван Михалыч. – Мен берген даьрилерди ишсин, бал ман сарымайды карыстырып егистсенъиз де аьруьв эди.

Сол затларды айтты да, врач арбага олтырды. Сеперхан коьп заман уьйге киреялмай, сыякта сылк-сылк этип йылап турды. Уьйининъ доьрт те муьйсиннен йоклык бакырайып турганда, кайдан алсын ол бал, май деген затларды? Куьнде куврай шайга катпага коьк суьт тапса, кол туьйирменде тартылган наьртуьк уннынъ маьжегин канагат этип турган аьелге. «Каьрипке байбай да коьп дегенше, Аллаху-таала сынъар баламнынъ атасын бизден неге коьп коьрди экен?» деп ойланды кыскааяклы. Ол шоканасынынъ ушы ман коьзлерин суьртти де, уьйге кирди.

Байы балт-балт этип, пишесине карады. «Не айтты врач?» дегенди сорап эдилер онынъ нур тайган коьзлери.

- Аллах айтса, аьруьв болаяксынъ, - деп Сеперхан байынынъ кырав шалган буйра шашларын сыйпады. – Даьрилерди ишерсинъ, бал ман май да табармыз.

Кыскааяклы оьзи соьйлейди, оьзи байынынъ азган бармакларына, уьнъирейген увьртларына карап, коьнъили тагы да бузылады. «Ах, караманълай, узакка бараяк тувылсынъ», деп ойланды ол ишиннен.

Сонынъ арасында сыяктан «тыр-р-р» деген даваз эситилди. Ильяс уйге асыгып кирди де, столдынъ уьстине басларына шуьберек кесеклери байланган, эки банкады салды.

- Мунавы борсык май, а мунавы бал, - деди эр киси банкаларга коьрсетип. – Балды Иван Михалыч берди. А борсык майды Степаннан барып алдык. Соьле аьле ишир, Сеперхан. Мен эртен огына сарымай да тавып аькелерман.

- Алла онъарсын Иван Михалычти, - деди кыскажкы банкардынъ басларын ашып. – Бек танъ аьдем.

Акыйкатлайына да, конъысы хутордагы орыс врачтынъ аьдемлерди эмлевден ийги сулыбы бар эди. Юртлык авылыннан баратаган аьдемлерди иш коьрип, оларды бир куьн кайтарып йиберемен. Авыл аьдемлери тислерин юлктыражк болсалар да, кулаклары авырса да, ишлери катса да, Иван Михалычка асыгатаган эдилер. Авыл врачы, аямаган заманга келген болса да, мырзалардай таза, энди де яслыгындагы ярасыкжыгын йоймаган, сыпатлы-шырайлы, аьдуьвленип кыркылатаган ак сакаллы, айлак тири, яныплы аьдем эди. Ол аьле революцияга дери Санкт-Петербургтынъ медицина академиясында окыган дейтаган эдилер. Патшага карсы революционерлердинъ куьбинде болып, ысланган, артынсыра Кавказга суьргинге йиберилген. Соьйтп, бактысы оны конъысы Голицино хуторына аькелди. Оьзининъ билимин кызганмай, тоьгеректеги юртлардынъ аьдемлерин эмлеп турды. Балшетенлер ыслап, сыктырган балын аьдемлерге уьлестиретаган эди. Картжыгы келгенде, хутордан ялгыз кыскажкы ман бас косты. Эр кисидинъ оьзиндей, кыскажкысы да айлак танъ, аьдем суьер, таза аьдем эди. Ога коьтереси де «тетя Нюся», деп суьйип айтатаган эдилер. А хутордагы бир кесеклер ога «Михалычиха» деп коьятаган эдилер.

Кайгадер сорасалар да, Иван Михалыч оьзининъ акында бир зат та айтпайтаган эди. Тек тувган ерине аьсирет экени акында кабинетининъ иргесиндеги Санкт-Петербургтынъ коьринислери айтатаган эдилер. Туратаган ери Голицинога да белгили князьдинъ тукымы берилгенине ол шекленмейтаган эди.

Иван Михалыч кавгадан сонъ да узак яшап, аямаганга келген карт болып оьлди. Голицинодынъ эм Юртлык авылынынъ аьдемлери онынъ кабырына кара мермер тастан: «Иван Михалыч, яткан еринъ юмсаж болсын. Голицинодынъ эм Юртлыктынъ разылыкжы аьдемлери» деген язув болган сынтасты салдылар...

Куьннен куьнге Алидинъ аьли улгая берди. Ильяс, айтканындай, экинши куьн киевине сарымай да аькелди. Али авырганда темируьй опсырайып, бос калды. Бир куьн Мамбетовлардынъ эсиклерин ашып, колхоздынъ председатели Арун де, бригадир Хамидолла да кирип келдилер. Али яткан такта орындыктынъ касында хыйлы заман олтырдылар.

- Аллах айтса, ийги боларсынъ, язлык та келеятыр. Эрежеп окувын кутылаятыр, сен турганша темируьйде улынъ куллык этер, - деди Арун.

- Аллах багыс этсин, аьруьв бала, - деп коьсылды соьзге Хамидолла. – Атасыннан коьрген ок йонар дегенше, Эрежеп, атасынынъ оьнерине тез уьйренди.

Председательдинъ линейкасын айдайтаган яс уйге ярым шувал кадер бийдай ун, банка ман куьнайланмай, казысы ман бир кесек йылкы эт киргистти.

Келген аьдемлер шыгып кеткенде, Али аькелиннен затларга карап суьйинди.

- Эрежеп келсе, бир аьруьв этип, казы салып ботка этерсинъ, дия? – деди эр киси пишесине.

- Бизге де етеек, Эрежепке де буйыраяк, - деп Сеперхан йылкы эттинъ казысын туврап, муыйистеги ошакка кулаклы казанды илди. Наъртуык ярмады ювды. Майы шылкыган ботка аъзир болганда, оны тепшекке иссилей салып, байына егистпеге асыкты. Али суыйген асын бир эки кере таълимлеп еди де:

- Бармайды, Сеперхан, бир аздан берерсинъ, - деп янын бурылып ятты.

Танъ атканша Али, басын ястыка салмай, йобткирип шыкты. Коькиреги шетендей сырылдап, тынысын авыр алатаган болды. Эртеникке бир аз мызгап кеткендей болды. Сеперхан байынынъ ястыгынынъ астындагы шиберекти алып, Алидинъ кан туькиргенин коьрип: «Ай-медет, ишеек сувынъ таъвесилеятырэкен, караманълай. Бал да, май да сага эм болмады», деп кайысты ишиннен. Байынынъ сары кагыттай саргайган бетиннен нуры кетип бараятканын кыскааяклы сезди. Болса да Али уыйлеге табатын уянды, пишесиннен калган боткасын тиледи. Кешке дейим ол коьзлерин йогарыга тигип ятты. Сонъ пишесиннен:

- Сеперхан, Эрежеп кашан келеек? Базар куьн етпейме? – деп сорады.

- Кешке табатын келеек болар, - деди Сеперхан куьеви улын коьрмеге суьетаганын сезип.

Ол акырын уыйден йылысып шыкты да, бригадага карап шапты. Хамидоллады тавып:

- Эрежепти аькелдирсенъ экен, атасы колайсыз, - деди.

- Соъле-аъле бир зат ойланайык, Сеперхан, сен уыйге бар, - деди бригадир.

Кыскааяклы уыйге киргенлей, Али онынъ йок болып келгенин сезип:

- Йок болдынъ да, кайда бардынъ? – деди.

- Конъысы Канитат уыйине шайга катык алайым деп бардым, - деди кыскааяклы.

- Касыма олтыраш, Сеперхан, - деп Али авырмагандай болып, язылды. – Сенинъ куьнанъа калдым мунавдай ший ярлылыкта яшатып. Тувганларынъ сени мага билип бермеге суыймегенлер. Оьксиздинъ куьни каранъа дегенше, яшавымда бир таявым болмады, сырымды тоьгип айтпага кардашым йок эди. Бу авылга канъкып келгенимнинъ себебин соълеге дери сага айтпаганман. Байлар деп оькимет бизден болганымызды тартып алып, атам ман агамды ыслап аькеттилер. Мен кувгыннан басымды алып каштым. Юрты, тукумы йок аьдемдей канъкып юрдим. Мусылман авылы деп мунда келгенимде, сени коьрип, дуныямды муттым. Йолавшы биревге баргансынъ деп, уыйнъдегилер де сени арам эттилер. Тек билип кой, орындык астында ятсам да, орта йиликпен. Мени излеп табадылар экен деп оьмиримди коркып яшадым. Эрежеп мырзалардынъ тувдыгы экенин айтарсынъ. Меним тукумымды алып бараяк ясым аксуьеклерден. Кешир мени, Сеперхан, бактынъ ашылып, шаштыртып яшаяк болсанъ да, куьнанъа калдым.

Кыскааяклыдынъ коьзяслары буршактай тыгырыкланып эр кисидинъ колларына туьстилер. Али юмган коьзлерин ашып, пишесине карады. Ол, арыкай карувсыз коллары ман, кыскааяклыдынъ коьзлерин суьртип:

- Кешир, яным. Сага эткен савгам – Эрежеп. Ол энди сенинъ дирегинъ. Алал бала, - деди.

- Ярамайды сага коьп соьйлемеге. Не уьшин куьнибурын оьсиет этесинъ. Аллах айтса турарсынъ, - деди пишеси. – Эрежептинъ тойын этип, йиенлеринъди коьрерсинъ.

Эр киси сол соьзлерди эситип, коьгерген эринлерининъ ушлары ман куьлемсиреди.

- Авызынъа май туьссин, яным, сол ийгиликлерди коьрмеге Аллах сага буйыртсын, - деди.

Туьннинъ ортасы болганда, уыйге Эрежеп кирип келди.

- Папа, мен келдим, - деп яс атасына ийилди. – Коьзлериньди аштагы. Али нуры тайып кутылган коьзлерин тегаран ашып, улына карады.

- Эре-е-же-еп, - деп улынынь атын созып айтты да арыкай колын созды. Атасынынь колын Эрежеп эки аясына алып, манълайыннан оьпти.

- Эрежеп, ас азир. Карнынь ашкан болар, - деди Сеперхан.

Яс уьндемеди, коьзлерин алмай атасына карап турды. Али таньга шыкпады. Аьдем оьлсе, бой тартады дегенлери уьшин экен. Авыр мараз тамам такатыннан тайдырган болса да, уьйкен суьекли Али, драгун солдатундай, орындыкты бийлеп ятты.

Авыл ямагаты йьйылып, Алиди коьмдилер. Басказыгына оьзи темирге уьньип язган «М.А.П.» аьриплер эм тукым тамгасы болган темирди беркитип салдылар. Авыл аьпендисининь айтканына коьре, эр кисидинь тукым тамгасы бу яклардан тувыл эди.

Али оьлгенли уьш йыл дегенде, кавга басланды. Эрежеп кавгадынь биринши куьниннен алып, сонъына дейим юрди. Кешеси-куьндизи мен Сеперхан: «Аллах баламды оьлимнен каксын» дегенди тилеп турды. Эрежеп, атасындай уьйкен, мазаллы яс болып келди. Оьзи мен бирге кавга йолларын оьткен медсестра кызды алып келгенде, Сеперханнынь тувганлары йьйылып той эттилер. Кавгада танкист болып юрген Эрежеп, колхозда атын айттырган механизатор болды. Бир бирининь артыннан хатыны бес бала тапты: эки яс пан уьш кыз. Кызлары оьзине усап ботлашыктай ак шырайлы, сары шашлы, коьк коьзли суьйдимли эдилер. Яслар, атайларындай кара уьрпек шашлы, кенъ явырынлы, мазаллы йгитлер болдылар. Камиля оьмири сосы авылда тувгандай халк пан уйкасып яшады. Балаларынынь бирлери ак, экиншилери неге караборан болганлар деселер, яркылдак, ойынышлы Камиля кажавлай берип:

- Биревлерин куьнинь коьзиннен, экиншилерин кара туьннен тапканман, - деп саркылдап куьлейтаган эди.

Алидинь коьрмегенин Сеперхан коьрди. Эрежеп гуьрилдеген уьй болды. Кысаяклы йиенлерининь ийгиликлерин де коьрди. Сеперхан аямаганга келип оьлди. Эрежеп анасынынь сынтасына атасынынь тукым тамгасын салды. Онынь эсинен: «Улым, тамганьды мутпа. Тамгасыз аьдем – кырда тымалап юрген камбак», дегени бир де кетпейди.

ЮСУПТЫНЪ БИЛБИЛИ

Тобгерек як кыстынъ каты уйкысыннын уянган. Сыхырлы суьвретин ясыл туьсли боягын кызганмай, ерди каплап, тереклерге буьрлер кондырып шыккандай коьресинь. Эртенъ минен ятагыннан тымалап шыккан ясыл коьгоьленнинь уьстиннен ынжыдай шашылган шык тамшыларын, тиллери мен ялап алды. Тереклер бутакларында ахыр туьрли давазлары ман сарнаган кусларды тынълагандай болып, тымпыйганлар. Шешекейлердинь уьстинде коьнесувдай йылтыраган шык тамшыларын ишпеге шетенлерден шыккан балшыбынлар бызылдап ызыгысадылар. Шешекейдинь энъ де таьтли таьтийининь шанъын аякларына кондырып, шыбынлар яне шетеннинь ишиндеги кавыз уяларына асыгадылар. Эректен тоьмен карап сувларын алып баратаган Кобаннынь шувылдавы эситиледи. Эртенъ минен бавдынь ишинде куьйтенълеп турган Юсуп, куьдирейген явырынын язылтаяактай болып, авыр куьрсинди де, бийик кертпе теректинь тоьбесине карады. Кишкенекей билбил кустынъ авызыннан, занъыравлы наьзик тав шоқырагындай тоьгилип шыгатаган сарнавына кулак салды. «Атта-а-ат сени, кишкенекей болып авызына шайтан туькиргендей йырлайтаганын коьресиньме?» деп ойланды

карт кустынъ йырлавына куьезленип. Сол заманда ол яшавдынъ кунарын тагы да бек оьткир сезгендей болды. Дуныяга ян эндирип бараяткан язлыкты кушагына алар эди. Кырав туьскен шал басын эки колы ман кезуьв-кезуьв сыйпады. Сол затты Юсуп бир затка бек куьезленсе этетаган эди.

Хыйлы заман карт кертпе терекке сирелип, билбилдинъ сарнаганын тынълап турды. Йыр кутылганда, ол басын коьтерип, йогарга карады да: «Сав бол, билбилим», деди ишиннен. Сонъ аягынынъ астындагы наьзлик коьгоьленди уйпаламайым деп, аякларын аянып басып, бавдынъ муьйисиндеги алма терекке карап барды. «Танъ яхшы болсын, Райхан. Мен картаман, а сен ясарасынъ, яным. Тек шешекей атканда, Аллах сени баьле-казадан сакласын. Ак шагаладай ак шешекейлеринъди ел уьпирип аькетпесин, аявсыз ямгыр ювып кетпесин», деп Юсуп тыртык коллары ман, суьйгенининъ тоьслерин сыйпагандай, теректинъ буьрлерине аявлы тийди, бутакларын ийилтип, оларды бети мен ялап, куьезленди. Коьзлериннен аккан яслар онынъ бетине туьскен терен тыртыклар бойлап тып-тып этип аякларындагы керз этиклерине актылар. Юсуп эртеник сайын адаспай-саспай алма теректинъ касына келеди. Алма терек онынъ яслыгында болган уьйкен суьйимининъ сынъар бир шааты болып калган...

Отызыншы йылларда Юсуптынъ анасы Айсахан эки баласынынъ бирисин етип, бирисин коьтерип, авылыннан тентиреп кетти. Балалардынъ атасы авылда колхоз кураман деп канын-янын салып турган заманында Советтинъ председатели куьнлеппе, яманлыгыннанма, не болса да Керимди яладан ягып турды. Арамзаде, кантулык Сотакай кара ниетине етпей токтамады. Кешелердинъ бирисинде Юсуптынъ атасын кара сактыян фуражкелеринде кызыл юлдызлары болган, кара шонтыклар кийген кисилер, авызын аштырмаганлай алып кеттилер. Арасы коьп кетпей, Керимди «халктынъ душпаны» деп шуьшлеп, атып оьлтиргенлер деген хабар етти авылга. Керимнинъ аьелин алыс Сибирьге йибердилер. Сол заманда Юсуп уьш ясында эди. Карындасы, аьли де кыркыннан шыкпаган, эмшектеги бала эди.

Юсуптынъ анасы кавгадан сонъ эки баласы ман авылына кайтып келди. Яз кетип, аьли де куьз етпеген шак эди. Айсахан балалары ман юртына келгенинде, бир заманда Керимнинъ атасы салдырган уьйкен уьйлерининъ йок экенин коьрип, юреги зувдей туьсти. Ол турган еринде лап деп олтырды да: «Юртынъ бастырылсын деген мунавы экен. Тандырыма сув куйып, мени тентиретип йибергени аз болса, басларын сукпага ерлери болмасын дегенше, уьйимизди де бузып алып кеткенлер. Баслары бузылсын, меним куьним оларга тувсын», деп Айсахан эринлерин тислеп, кара явлыгынынъ ушы ман коьзлерин каплаган ясларын суьртти. Опсырайып бос калган юртларында Айсахан балалары ман кара туьнге дейим олтырды. Олардынъ касларына коьнъысы кыскаяклы келип, Айсаханды кушаклады да:

- Юринъиз бизге, бир пеште сиз турарсынъыз. Сыярмыз кайтсек те, - деди.

Бердаустынъ эри кавгадан кайтпаган эди. Колында эки баласы ман кыскаяклы яп-яслай тул хатын болып калды. Кавгадан алдын онынъ байы аягы ман саман басып, эки пешли уьй салды, басын да тобан ман япты. Не болса да балаларын меканлы этип кеткен эди. Бир пешинде Бердаус оьзи турды, экинши пешке Айсаханды аькелип олтыртты. Бердаус аскан куврай шайын да, эки табадынъ арасында пискен маьжек оьтпегин де эки боьлип, булардынъ алдыларына салды.

- Не этерсинъ, Айсахан, Аллах бизге соны язган. Язувдан бир якка да кашып амалынъ йок, - деди Бердаус. – Оьлген каьрип, биз кайтсек те куьн коьрермиз. Мени мен кырга барарсынъ, койнынъ ман аькелген наьртуьк куьнделигинъе етер.

- Председатель ким? – деп сорады Айсахан.
 - Сотакай. Огырсыздынъ огырсызы, - деди Бердаус.
 - Соқыр элге йин - молла, - деди Айсахан.
 Окув басланганда, анасы Юсуп пан Фаризатты школага аькетпеге аьзирленди.
 - Абай, мен уяламан. Коьтересиннен де уйкен болып келисеме аьше? – деди Юсуп.
 - «А, б» деп билмейсинъ де, улым. Уьйтип надан болып калмага ярамайды, - деди Айсахан. – Куьлгенлер куьлсинлер, окыганнынъ эртеси, кеши йок.
 - Оннан эсе де мен саман кесейимтагы. Акырын-акырыннан уьй салармыз, - деп Юсуп йыйырыла берди.
 - Йок, йок, балам, школага бармага керек, - деп ястынъ анасы улын биринши кере коьргендей болып, басыннан аягына карады. – Оьсип еткенинъди билмей де калдым, улым. Тфу машалла, атанъа усап, топырага кадер яша, бойлы болдынъ. Кызларды кырылыстырасынъ экен.
 - Айтайымма, айтпайымма? – деп кыпынълады Фаризат. – Абай, бир ярасыклы кыз орамымызды тоздырды. Юсуп пан кайтип соьйлеегин билмейди.
 - Ал энди, ким экен ол кыз? – деп Айсахан улына кылыйыннан карап куьлемсиреди. – Аьше, кызлардынъ коьзлери кызбагандай тувыл улым. Бир шашы – бир мал. Бойы десенъ бойы бар.
 - Койынъызтагы энди сол соьзинъизди, - деди эки увурты янып бараяткандай болып кызарган Юсуп. – Фаризатка тек айттыраш, элден колап этип соьйлейди.
 Ушынлай да, Юсуп атасы Керимге усап, бийик бойлы, кенъ явырынлы, боьрктей кара буйра шашлы, кара койы каслы, куьлегенде эки увурты ойылган суьйдимли яс эди. Фаризат болса ак шырайы ман, кишкей кайкы бурыны ман, сыйдам сары шашлары ман анасына усаган.
 Кайтип бир суьймесе де, Юсуп школага барды. Школадынъ каралдысында ойнап турган авыл балалары бирден тырс-тымым: «О-о-о!» дедилер Юсупка карап. Уьйткенлери, Юсуп коьтересининъ де тоьбесиннен карайтаганы ушин. Школадынъ директоры аьдемнинъ кадирын анълайтаган, танъ аьдем эди.
 - Окымага керек, Юсуп, болганынша колымыздан келгенди этермиз, - деди ол яска карап. – Кавга йылларында кайдай окув, сендейлер школада коьп. Биз сени оьзинъдейлер окыйтаган класска аькетип олтыртайык, а кешелер мен яслар, кызлар ярдамласарлар сага. Соьйлестикпе?
 Юсуп та, Фаризат та бир класста окыйтаган болдылар. Юсуптынъ алдында олтыраган кыз бир зат айтпага ымтылатаганын кеденълады. Ама яс бир де ыркын бермеди. Неге десе ол соьлеге дери бир кыз бан да соьйлеспеген. Не зат деп соьйлеегин де билмейди. Ама отлыктастай янатаган кара коьзлери мен кыз Юсупты кызыксындырмай болмады. Бирерде калын оьрмелерин артка ашувлы тасласа, кыздынъ шашлары Юсуптынъ бетине согыладылар. Сызынкы бурыны, йинъишке кара каслары Райханнынъ ак ботлашыктай бетине келиседилер.
 Бир куьн Юсуп школадан ялгыз кетятырганда, артыннан келеятырган адымларды эситти, ама бурылмады, ким экенин яс анълады. Юсупка етеятырганда, адымлар акырынладылар. Яс та юрисин акырынлатты, онынъ колларынынъ аялары тершиктилер, савлай дуьмле-муьшесинде давылдап бараяткан оттынъ ялынлары ювырыскандай болды. Юсуп кулакларынынъ ушларына дери кызарганын анълады. Энди аяклары да оьзине тынъламай мамыктай болганлар. Бирден ол:
 - Юсуп! – деген наьзик давазды эситти.

Яс токтады, ама артына бурылмады. Бир кесек заманды яс аьдемлер бир бирлерининъ шырышларын бузбай турдылар. Сонъ кыз, коьктен туьскендей болып, ястынъ алдына шыкты.

- Юсуп, сага дерислери этпеге авыр болады. Мен ярдам берейим, - деди Райхан.

- Керек тувыл, оьзим, - деди Юсуп. – Уьйимиз йок, мен сени биревдинъ уьйине шакырып болмаякпан.

- Мен билемен. Эки уьйимиз бар. Мамамга айтайым, биревине коьшинъизтагы, - деди кыз эм мойшактай тоьгерек коьзлерин ойнатып яска карады.

- Йок, йок. Язлык келгенлей, саман этип, уьй салаякпыз. Калай болса да Бердаустынъ уьйинде кыслармыз, - деди яс.

Кыз тагы да ювык келип, ястан коьзлерин алмай карады. Ол кишкей, наьзик колын ястынъ аясынынъ арасына салды. Юсуп бирден савлай денинде айындырык ойнагандай коьрди, тамырларындагы кайнаган исси кан ювырысты. Яс тынысын тез-тез алып, кыздынъ наьзик колын аясында сыкты. Кыздынъ ак ботлашыктай эки увырты наралмадай кып-кызыл болды. Олар касларына еткен ясларды да сезбедилер. Яслардынъ арасыннан бириси сувырылып шыкты да:

- Эге-е-е. Туьнегуьн бир, буьгуьн эки, сен энди бизим кызларымызды да сермеп басладынъма? – деп селекелли куьлеп, яс пан кыздынъ арасына шошка тегенектей битти.

Юсуп, эсип йыйып, казгырдай уьйкен колы ман ясты ийтеп йиберди. Яс тымалап кетип, йолдынъ ягасындагы эндекке атылды. Майга атылган шышкандай шылбыр сув болып шыккан Мусабийге карап йолдаслары куьлдилер.

- Сен кызларга карамай, тургандай бир кос салтагы, наьсипсиз, - деди ашув тилли Мусабий. – Аьле кыз акашаяк болады, каратагы сен ога.

Юсуп ашувга толып, Мусабийдинъ ягына шапылдатып сокты да, яне эндекке ийтеп туьсирди.

- Меним кыз акашаягым сага калганы йок. Ол затты сеннен сораягым да йок! – деп яс йол ман зыранълап йоьнеди. Бир заманда эсин йыйып, ол артына бурылды. Сол ерде Райхан йок экенин анълады.

- Авызынъды ашсанъ, оьпкенъ коьринген, шарлатан! – деп маьскедей шаьнъкилдеди эндектен шыгаятырган Мусабий.

Юсупка Алла-таала куьшти кызганмай берген. Ол Сибирьде школада окыйтаганында да драгун солдатындай мазаллы болып, йолдасларыннан баскаланатаган эди. «Хаджи-Мурат» дейтаган эдилер ондагы яслар Юсупка. Эш те, Л. Толстойдан алган боларлар. Коьплер Юсуптан сескенетаган эдилер. Бир йол оьзине яслардынъ бириси «абрек» дегенде, Юсуп оны тасада сув ишкисиз этип тоьбеледи. Эки-меки сол яс та, баскалары да, «Хаджи-Мураттынъ» касында авызларын ашпага коркатаган эдилер. Суьргинде коьргенин Юсуп биревге де айтпады. Авызында ана суьти кеппеген болып, ол зыкыды шеккенше шеккен. Анасы каты авырыганда, школады таслап, ерли хозяйствода колына куьрек алып, малларын караган. Анасы ман карындасын кесек оьтпекке заьр этпеген...

Экинши куьн Юсуп школага кабагына-касына кан куйылгандай болып келди. Ай кабагын коьтерип Райхан да ога карамады. Тек пырх, пырх этип куьлеген Мусабий экенин анълап, Юсуп орныннан ушып турды да, ясты елкесиннен коьтерип алып, аьйду этип, баьленше кере сырты ман ерге урып алды. Оьзи зыранълап класстан шыгып кетти. Баьленше куьнди яс школага бармай турды. Бир куьн Айсахан кырга кеткенин билип, булардынъ уьйине

Райхан келди де, эсикти акырын кынъырайтып ашты. Ол уш тактадан аьри-бирли этилип ясалган столга ийилип олтырган Юсупты коьрди де:

- Болаякпа? – деди йигерсиз наьзик давазы ман.

- Ва-а-а, Райхан, урокларынъ ша? – деди Юсуп. – Кир, кир.

Сол куьннен алып, Райхан ман Юсуп кеш сайын коьпке дейим ярбастагы доьмбекте олтыратаган эдилер.

- Юсуп, калай бек куьшлисинъ сен, - деди бир куьн Райхан. – Аьйду этип анав язык Мусабийдинъ ишин куйдынъ да.

- Тилин тыйсын. Яшав уьйретеди не затка да. Мен Сибирьде оьскенменди де.

- Билемен.

- Тагы да бир эситейим мен сол яслардан бир зат, аналарыннан тувганларына оькиндиермен!

- Кой, Юсуп, ондай шалт болма!

Оьлен айтты, шоьп айтты, Юсуп Райханды суьетаганы акында хабар Айсаханга етти. Кысаяклы оттан коьйлек кийип ашувланды. Ишиндеги ашувын ыслаялмай, улына яман айтпайтаган Айсахан, бир куьн алынып кетип:

- Мен ол кызды елке шукурымда коьрейим. Келин этип, оны меним каралдыма бастыраяк тувылсынъ! – деди.

Ол кара шоканадынъ астыннан шыккан анасынынъ ак кувдай шашларын биринши кере коьргендей болып, дуныяда энъ ювык, суьйикли аьдеми уьшин языгы ийиди. Яс уьйкен колы ман анасынынъ тынълавсыз шашларын шоканадынъ астына тыкты.

- Ах, балам, ак шашларды ясырганы уьшин, артыннан оькшелеп келген йыллардан аьдем бир якка да кетип, болмайды да. «Ялгызым меним» деп суьйгенмен сени, - деди Айсахан улына ялынышлы карап. – Атлым меним, куьзим меним, дуныяда да разы болаяк тувылман. Эски ярама туз куйма, улым, тилеймен.

Сол кеше Юсуп узакка дейим уйкляялмай, аьри-бери авдарылып ятты. Коьнъилине не келди, не келмеди. Анасы кайтип каты соьйлесе де, Юсупты Райханнан айыргандай куьш йок эди. Кеше, куьндиз кыз ястынъ коьз алдыннан таймады.

Бир йол Юсуп пан Райхан ярбаста олтырып турганларында, олардынъ касына тынысы битип Фаризат шавып келди де:

- Юсуп, тез, абайдынъ юреги ыслаган! – деди.

Айсахан тынысын авыр алып, орындыкта сулайып ятыр эди. Бир заманда ол коьзлерин ашып:

- Сен мени тирилей коьрге киргистеек боласынъ, улым, - деди кепкен эринлерин тегаран йыбырдатып. – Меним оьлгенимди суьймейтаган болсанъ, Сотакайдынъ кызын кой!

- Неге, абай, уьйтип неге айтасынъ? Не зат эткен ол кыз сага?

Айсахан коьзлерин юмды. Узак заман улы анасынынъ авызыннан не зат шыгар экен деп карап турды.

- Райханнынъ атасы тувылма бизге этеекти эткен. Атанъыздан айырып, юртымыздан тентиреткен. Олардынъ туратаган уьйлери бизики. Бизим орыс уьй.

Юсупка анасынынъ соьзлери кулагына эректен шалыгандай болдылар. Ястынъ басы айланып кетти. Анасынынъ «халктынъ душпаны», «суьргин», «Сибирь», «Сотакай», «кан тулык» деген соьзлери уьзилеп-уьзилеп эситилдилер.

- Ол канишкиштинъ кызын алсанъ, анав дуныяда атанъ да разы болаяк тувыл, улым, - деген соьзлер яне ястынъ эсин йыйдырдылар.

Энди яс энъ суьйген эки аьдемнинъ бирисин сайламага керек деген акыйкатлыктынъ алдында туры. Ама анасына суьюви куьшли болып шыкты.

Ол юрегин кармап, савлай дуниясыннан Райханын кайтып сувырып алып булактыраягын билмеди. Юмсақ, бир аьдемнинъ де бетине ел болып тиймейтаган танъ анасы, сол шаклы босына зарланмаягын да кедде аьруув биледи. Юсуп ойланып эбин таппайды. Сол йыл улы школады кутылса, Айсахан оны окытпага йибереек болды. Экзаменлерден сонъ яс уьйден шыкпайтаган эди. Кенем де кас каралаятырса, ол ярбастагы доьмбекке карайды. Узакка дейим Райханнынъ олтырып кететаганын коьрип, ишиннен иш майы кетип, кайгырады.

Бир куьн Кобаннан сув алып келеятырганда, Райхан ярбаста саман басып турган Юсупты коьрип, касына барды.

- Толы шелеклер мен келдим, Юсуп, мырадынъ шелеклердеги сувдай толы болсын, - деди Райхан.

Юсуп тоьмен салган басын коьтермей, сары балшыктынъ майын шыгарып, баса берди. Ама суьйген кызы касында турганы онынъ сезимлерин толкынластырып, юрегин дуьнък-дуьнък этип соктырды.

- Юсуп, савлай хабарды анамнан эситкенмен, - деди Райхан ийниндеги шелеклерди ерге салмай. – Аьше атамнынъ эткен огырсызлыгына мен шуьшли тувылман да. Экевмиздинъ уьйкен суьювимизди бастырып калдыраак боласынъма?

- Ол огырсызлык тувыл, а эки колы канга баткан кыянатлык! – деп алынып кетти Юсуп. – Экевмиздинъ арамызда болган затты мут, тилеймен сага!

- Йок, йок, мен дунияда яшаганша сени мутаялмаякпан. Мен суьемен сени!

Райхан атасы эткен намартлык уьшин шуьшли тувыл экенин Юсуп аьруув анълайтаган эди. Ама аьдемнинъ юреги яманлыкты кеширмейди. Сондай эди Айсахан да. Онынъ аьелине этилген затты кайтип мутаяксынъ.

Бир йол аксам вакытта, Юсуп сорыккан саманларын быжаклап турганында, онынъ касына карындасы келип, ярдамласкан киси болды. Ама Фаризат бир зат айтпага суьйип сыгылатаганын Юсуп анълады. Ол кылыйыннан карындасына карап:

- Айт, туьлки, бир зат уьшин келгенинъди анълап турыман, - деди.

- Райхан бек авырыйды дейдилер. Сага кагыт йиберген, мине, - деп Фаризат кесек кагытты койныннан шыгарып Юсупка созды.

Юсуп кагытта язылганларды коьзлери мен ювырып шыкты: «Суьйгеним меним, коьктеги алыс юлдызым, эситпейсинъ мени, анъламайсынъ, сенинъ уьйкен суьювинъди алып анав дунияга кетейтырмантты-ав. Сонъгы кере сени коьрмеге аьсиретпен». Юсуп кагыттагы соьзлер карувсыз, калтыраган коллар ман язылганын анълады. Онынъ басы айланып, коьзлерининъ алды капкаранъа болып кетти. Суьйгенин коьрмеге Юсупты кайдай куьш пен де ыслап болмаяк. Кеш болып, кас каралганда, Юсуп Райхан уьйине карап кетти. Кыздынъ анасы Кулизар йыбыр-йыбыр этип, ясты кыздынъ пешине киргистти.

- Коьзлеринъди ашшы, кызым. Юсуп келген сага, караш, - деди кыскаяклы. Эне-мине йылайман деп, ол коьзясларын тегаран ыслады.

Бети сары кагыттай саргайган Райхан орындыгынынъ басында турган Юсупка коьзлерин тегаран ашып карады. Ол куьлемсиреек болып каьрледи, ама куьлемсиреви эринлерининъ ушларында калды. «Олтыр» дегенди ымлап, кыз олтыргышка коьрсетти.

Яс аьдемлерди калдырып, Кулизар кызынынъ пешиннен сыпырылып шыкты.

- Сени коьрмей оьлип кетеектей коьрдим оьзимди, - деди Райхан тегаран соьйлеп.

- Уьйтип айтпа, алтыным, - деп Юсуп кыздынъ арыкай колларын аясына салып сыйпады. – Авырган, авырган аьдем оьлсе, кабырларга ер де калмас эди.

- Мени суьювим оьлтиреятыр, ярык юлдызым. Сонъгы кере оьптагы мени. Юсуп ийилип, кыздынъ йинъишке кепкен эринлериннен оьпти. Сувык эринлерге тийгенлей, яс бирден сескенип кетти.

- Мен сага анав дуныядан куьн сайын бил-бил кус болып келеекпен. Эртенги сайын уьйинънинъ тоьбесине конып сарнаганымды тынъларсынъ, - деди Райхан кишкей, карувсыз аясы ман суьйгенининъ бетиннен сыйпап. – Мутпа мени, ялгыз сени суьйгенмен. Не хайыры, явапсыз калды суьювим.

Юсуп коьпке дейим олтырып, кыз мызгап кеткенде, манълайыннын оьпти:

- Эртен келермен, Райхан, - деп яс уьйден шыгып кетти.

Ол аяклары кайдан басканларын билмей барды. Коьзлерин каплаган ясларды колынынъ аясы ман суьртти. Майшырактар ирип бараяткан Райхананнан яшав нуры кетип кутылганын анълады. Яс уьйине етер-етпес, Райхан оьлген деген хабар авылга яйылды. Басы-коьзи айланып, Юсуп ярбаска шавып барды. Ер бавырлап йылады, суьйгени мен олтыратаган доьмбекти кушагыннан айырмай, эртенекке дериде сол ерде ятты.

Яшавында Райхан етиспейтаганым Юсуп суьйген кызы оьлген сонъ тагы да бек сезди. Кеш болды десе, ол мезарга барып, кыздынъ басказыгын кушаклап олтырады. Коьз алдына кара мойшак коьзлеринде саввлелерди ойнатып Райхан келеди. Бас казыктынъ касында олтырганында яс суьйгени мен соьйлескендей болады. Бир куьн кабырды йокламай калса, бир затын йойгандай онда асыгады, басказыкты бияладай йылтыратып тазалайды. Турып кетятырса:

- Райханым меним, мен сага тагы да келермен, - дейди ишиннен Юсуп. Онынъ кулагына: «Мунда, меним касыма, сувык кабырга келмеге асыкпа, коьз ярыгым меним» деген соьзлер шалынгандай боладылар...

Оннан сонъ коьп йыллар оздылар. Айсахан улын уьйлендиреек болып коьп шалысты. Анасын яныннан бек суьйсе де, Райханнан сонъ Юсуп биревге де караялмады. Онынъ юрегин оьзи мен бирге суьйген Райханы алып кетти. Райхан оьлген куьн яс бакшасынынъ муьйисине алма терек олтыртты. Ога суьйип Райхан деп айтатаган болды. Яздынъ басыннан алып, куьзге дейим эртенъ сайын теректинъ басында билбил йинъишке, толгавлы давазы ман сарнайды. Эртенъ сайын Юсуп алма терекке асыгып, оны суьйгениндей этип кушаклайды. Теректинъ тоьбесине келип конган билбилге салам берип: «Келдинъме, яным, Райханым, келдинъме?» деп узакка дейим терекке тирелип, кустынъ сарнавын тынълайды. Заман – яракшы дейдилер. Йок, заман да эмлемеди Юсуптынъ юрегининъ битпес ярасын. Аявсыз заман бувдай йигит, мазаллы ясты Райханы ман коьрисувдинъ шагын ювыклата берди.

БОРИС ИНАЛОВ

ЕНЪУЪВ КУЪН

Арамзаде, кара яв
Ат белиннен туьскен куьн,
Тактан туьсип сол Гитлер
Оьлмеге ув ишкен куьн.
Фашистлердинь карувын
Кысып сыгып алган куьн.
Эм олардынь байрагы,
Басын тоьмен салган куьн.
Картлар, кыз, яс, балалар
Шаттан коьзяс тоьккен куьн.
Кушак яйып аналар
Балаларын оьпкен куьн.
Баскыншыды еринде
Оьз инине тыккан куьн.
Меним аннам Элимде
Енъуьв байрак таккан куьн.
Халк толкыны агады,
Орамларда шатлык куьн.
Юрегим бек согады,
Буьгуьн Енъуьв, Енъуьв куьн!

МЕНИМ НОГАЙ ШОЪЛЛИГИМ

Э, шоьллигим,
Муннан бурын, коьп аьвел,
Сенде халкым
Яшавы бек тар болган.
Мырза, байлар
Бек бай яшап, ярлы аьел,
Каткан кесек
Оьтпекке де заьр болган.
Юрип байда
Ярлы ялга ялыкпай,
Коьргени йок
Айда, йылда каьпикти.

Шайыт эди
Куьндизде куьн, кеште ай,
Аьдем санга
Киргизбеген каьрипти.
А, шоьллигим,
Туьньилген ди ногайынь,

Ие болып
Турганда бай, мырзалар.
Тоьмен эди
Картым, ясым, агайым,
Сенде коьп йыл
Бийлеп кайгы, ызалар.
Тоьмен эди
Туьн ябылып аналар,
Коьзяс каплап
Коьзлерининькарасын,
Тоьмен эди
Оннан тувган балалар,
Коьрип онынъ –
Юрегининъ ярасын.
Кара булыт
Коькти каплап коьп йыллар,
Сарнамаган
Шатлыкка бир сенде кус.
Пишелердинъ
Бозлавлары таркамай,
Туман этип
Турган сени коьз яслар.
Шайыт эди
Кара камбак оьзи де,
Ыкка карап
Кайгыдан коьп кайгырган.
Шайыт оны
Коьрген куьннинъ коьзи де,
Алтын нуры
Буьгуьн сени кыздырган.
Кетти эски заман,
Кайтпаякка кеткен ди,
Оьзи минен
Мырза, байды алы пол.
Аьвел кара
Халкым куьнди коьргенди,
Тоьсеген сонъ
Ога Ленин ярык йол.
Кыскаяклы
Басын тоьмен салмайды,
Оьмир бойы тенъ ди

Энди эр мен ол.
Эндиги ол
Куьл булгавыш болмайды,
Наданлыкка
Ябылган ды сенде йол.

Аьвелгидей
Ас кытлыгы йок энди,
Уйимизде
Казан толып кайнай ас.
Тамагынъ да,
Кобньилинъ де ток энди,
Сенде халклар
Бир-бири мен тенъ, кардаш.

ОЪЗ НАЪСИБИН КОЪРСИН ДЕП

Мен беремен давысымды
Сыйлы исте
Тапкан уьлги тенълерге.
Кувандырып авылымды,
Бергенлерге
Берекетти бизим шоьлге.
Мен беремен давысымды
Халк юреги
Дайым кувнап соксын деп,
Кезип савлай дуныяды,
Куьн Элиме
Дайым яйнап турсын деп.
Мен беремен давысымды
Халкым меним
Оьктем болып юрсин деп,
Аьр бир инсан,
Оьрмет бийлеп кыралымды,
Оьз наьсибин коьрсин деп.

ПОЭТ

Сен шелтеп,
Салсанъ йыйы элекке,
Сол соьзлерден
Тагы алсанъ сайламын,
Тамам майдай
Ягылсалар юрекке,
Сен билерсинъ
Олар халкта байламын.
Шыгар, поэт,
Аьруьв сесли анъынъды,
Домбыранънын

Туьз уьйирип теллерин.
Эл, халк уьшин
Бер юректе болганды,
Октай ушлы
Болсын сенинъ соьзлеринъ.

ЮРЕК ЙЫРЫМ

Юрегимнен
Алып, дослар, йырлайман,
Даньыларда
Онъ аслыклар битсин деп.
Аданастай
Татымлыкта яшаган
Аьр аьдемди
Тек яхшылык куьтсин деп.
Шатлы болып,
Кувнак юрген сабийим
Кызыл гуьлден
Оьрме-оьрме оьрсин деп.
Данькы шыгып
Сыйлы болган анамыз,
Баласынынъ
Ийгилигин коьрсин деп.
Болсын шыктай,
Ямгыр сувдай тап-таза
Алыс достынъ,
Аьр ердинъ де авасы.
Кайтпаслыкка
Кетсин кайгы эм каза,
Алынмасын
Эш биревдинъ навасы.

МОСКВАМ

Ястан сени
Мырад этим коьрмеге,
Яным суьйген,
Тувган элдинъ юреги.
Коьрип баа
Табалмадым бермеге.
Суьйингеннен
Талпынады юрегим!
Ынан, Москвам,
Етпей турды бар куьшим,
Карасымды
Айырмага оьзинънен.
Коьрген сайын
Кремльдеги юлдызды,
Шат коьзясым
Агып турды бетимнен.
Инсан коьзи
Карап сага тоймаяк,
Эм сукланмай

Болмаяк соны коьрген.
Коьркинь сенинь,
Эстен оьмир таймаяк,
Еньил тувыл
Суьвретлевге табув соьз.
Коьркинь сенинь
Сылув кыздай коьрнекли,
Эртегиде
Айтылгандай турысынъ!
Дунья халкы
Сага карап ымтылган,
Сенсинъ, Москвам,
Тынышлыктынъ диреги.

ЯЗЛЫК

Яз сагынган кырларым
Тыныс алып, керилип,
Йырлар сарнап кусларым,
Шатлык ерге тоьгилип,
Эгиншилер эркинлеп,
Киристилер тез иске,
Емин излеп елтинълеп,
Маллар шыгып оьриске,
Коьнъиллерди коьтерип,
Келди яйнап, язлык та,
Келди ога иерип,
Бизге сылув яслык та.

НЕГЕ ЭКЕН

Бирде йылы, бирде сувык
Мага неге карайсынъ?
Мага сеннен йок ювык,
Сен оьзиме куьн, айсынъ.
Алдынгыдай тувыл сен,
Оны яхшы сеземен.
Ах, аьруьвим, билсень экен,
Оьксиз яндай кеземен!
Айырмага мени сеннен
Суьйген бирев барма экен?
Эш бир себеп таппай меннен,
Сувыклыгынъ неге экен?

Өлар иси мен сый казанганлар

АМАНСЫЗБА, ФАТИМА ТӨБЛЕГЕНОВНА!

Аьне соьитип айтадылар коьргенлер Терекли-Мектебинь сылув, юмсак юзли, коьркемли кыскааяклысына. Бу йыл ол озининь 70 йыллык мерекесин ювык-кардашлары ман, тень дослары ман байрамшылайды. Акыйкатлай да, аьруьв мереке эм ога ййнап-куьлип еткенлер - наьсипли аьдемлер.

Фатима 1967 йылда Терекли-Мектебинь орта мектебин кутарып, Махачкаладынь Ленин атлы Дагыстан оькимет университетининь химия боьлигине окумага туьседи. Студент йылларында тек химия предметин окып калмай, адабиятлык дуньясында да кезбеге суьеди, китапханалар онынь суьйикли меканы болады, неге десе китаблерге суьйим ога кишкей бала заманнынан алып синьген. Ново-Ленин авылда яшайтаган йылларында Фатимадынь анасы Зина китапханада ислеьтаган эди. Энеси Ханий болса, юзге дейим яшаган анай, суьйикли йиенине ногай тилдинь байлыгын коьрсеткен, эртегилерди, такпакларды айткан.

Төблеген кызы Фатима акында меним анам Сайдат йылы эскереди: «Бек сыйшы эди яс заманнын алып, ясы уьйкенди сыйлап билген, авыр соьз бен биревдинь де коьнъилин тоьмен туьсирмеген, аьр бир аьдемнинь юрегине керекли ашкышты тавып билген сондай да тербиялы, эдаплы кыз болып эсимде сакланган. Коьп йыллар кетип, ол сол ийги хасиетлерининь бир ушын да йоймаган, аьдемди коьрсе, оззеленип амашлык сорар, кабагынъа- касынъа карап, йылы соьзин айтар». Фатима Межитовадынь ахырет кыймасы Авасхан Кульниязова да кыймасынынь акында, яслык шагы акында айта келип, бирге окыган теньлерин де эскереди. Нина Халилова, Салимет Искакова, Кабират Кульниязова, Адильхан Янмурзаев, Бийсолтан Оразбаев, Оьмирзак Оразбаев. Олар баьри де бир колдынь бес бармагындай татым болганлар. Яртыншы класстан алып бесиншиге дейим окыган йылларын китапти актаргандай этип аварады. Соньында Фатима Межитова Тереклиге коьшкенде, теньлес кызлары Нариманнан ога конакка келип, конаксуьерлигине сукланып кайтатаган болганлар.

Университетти уьстинликли битирип, Фатима Төблеген кызы Червленные-буруны орта мектебинде окытувшы болып куллык этеди. Яшав йолы Фатима Межитовады Махачкалага элтейди эм ол онда ДГУ кафедрасында куллык этеди. Районга кайтып келгенде билим тармагында туьрли кеспилерде озин сынайды: Терекли-Мектеб орта школасында окытувшы, сонь директор сосы ок мектебте, методкабинетте методист, районода инспектор. Ызгы куллыгы - Ногай район загс боьлигининь етекшиси.

Фатима Төблегеновна кылыгына коьре аьрекетши, яваплы эм ис суьер аьдем болганга, коьп ямагат куллыкларда да катнасады. Мысалы, ол 1997 йылдан алып 2011 йылга дейим хатын-кызлар район Советининь председатели этилип сайланган. Коьп сайлав компанияларда да ислеген, йыллар узагында участковый сайлав комиссиядынь председатели, Терекли-Мектеб авыл совет депутатларынынь халк тергев комиссиясынынь председатели болып та юрген. Сол йыллар акында ясы уьйкенлер аьлиге дейим де йылувлук пан

айтадылар: кайдай коьп кызыклы ислер этилотаган болган: алтын тойга еткен ясы уьйкенлерди йыйып, оларга сыпыра туьзип, концерт уйгышлап, ярыслар этилинип турганлар. Аьр бир авылда Фатима Тоьлеген кызынынь етекшилеви мен бек коьп кешликлер, йолгыслар, тоьгерек столлар озатаган эди.

Кайсы кеспиди колына алса да, талаплы хатын оны намыслы юриткен. Иске алаллыгын, шынтылыгын оны ман бирге ислеген аьдемлер баьри де бир тил болып айтадылар. Эм, озек те, онынь етимисли ислерине алган баргылары шайыт боладылар: 1996 йыл РД Госсветининь Указы ман истеги етимислери эм ямагатшылык аьрекетини уьшин Сый грамотага тийисли болган. 2003 йыл «РФ Минюстининь 200 йыллыгына эстеликке» деген медаль мен баргыланган, 2005 йыл Дагыстан Республикасынынь буйырыгы ман «Муниципаллык службадынь сыйлы куллыкшысы» деген атаклы атты алган.

Ян косагы Межитов Каирбек Асан улы ман 45 йыл баллы касыктай болып яшап, уьш увылларды оьстирип, окытып, яшавдынь уьйкен йолына салганлар. Не затта хатын наьсиби? Алтын ман куьмисте тувыл, сандык-сандык акшада тувыл, онынь наьсиби балаларда эм сол балалардынь наьсибин коьрсетип турган савлыгында. Межитовлардынь да уьш йигитлери - аьелдинь канатлары эм куьезлери. Ильяс улы – коьп йыллар узагында атасы ман ФГБУ-дынь Ногай филиалында куллык эткен, бу куьнлерде ол оьзине бизнес юритеди, 2 баладынь атасы. Алавдин увыллары Ставрополь крайдынь «Единая диспетчерская служба» деп аталган казенный учреждениесин басшылайды, 5 балады тербиялайды. Аслан болса Сургутнефтьгазда промышленный кавыфсызлык боьлигин етекшилейди, ол да 2 баладынь атасы. Келинлери Фатима Толеген кызына тап кызларындай, айтканын аньлап, маслагатын тынълап соьзин ерге туьсирмей юредилер. Тек оьз келинлерине тувыл, аданасларынынь сайлаган ян косакларына да ол тап аналарындай абырайлы эм аьзиз. «Бек кыйын энъ аьсирет аьдем акында эки авыз соьз бен айтпага, юректи толтырган суьйимди коьрсетпеге. Биз тек аьптели синьлилер тувыл, биз кыймаслар. Бу куьнге дейим Фатима абамнынь маслагатлары ман яшайман. Тамашам келеди онынь баьрине де коьмек этпеге суьйип туратаган хасиетине, оьз арамызда биз ога «Мать Тереза» деген атты берип койыппыз», - дейди суьйикли аьптесининь акында Барият синьлиси. Курасхан Джумагельди кызы, Заур аданасынынь бийкеси, кайтип бир уьйкен разылык пан айтады Фатима Межитова акында: «Ол бизим баьримизге де тирев, насихатшы. Кайдай маслагат керек болса да, ога барамыз. Аьр заман юмарт соьзи мен йылытар, керек соьзди тавып болар. Бизди бириктирип, тыпак этетаган, керек болса акыратаган, дурыслыкты коьрсететаган абамыз. Анамыздан сонъ ол бизге энди ана орнына калды. Баьримизге де коьрим болады каяктан да».

«Биз агай ман тетемизди бек суьемиз, язгы каникулларда олардынь касында болмага шалысамыз!» - дейдилер таьтли уныклар да. Орам ман бараятырса, ога ийилип салам бердилер. Наьсипли хатыннынь коьзлеринде куьн саьвлесине усаган йылтынлар сезиледилер, олар оны мукаят та ярасык этедилер. Ким айтаяк ога 70 яс толды деп!

*Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
журналист, шаир.*

Ш. Курмангулова илми конференцияда доклад этеди.
Грозный кала, 2012 й.

Ш. Курмангулова ДНЦ РАН-нынъ библиотекасында илми
йолдаслары ман. Махачкала, 2014 й.

Фазиль Абдулжалиловтынъ китабинъ тузген эм шыгарган илми
кандидаты Ш. Курмангулова сол китабинъ кешлигинде.
Черкесск кала, 2015 й.

1984 йыл Нокус каладынъ Оькимет театрында Б. Кулунчакованынъ “Шоьлдинъ ак кызы” деген пьесасы салынган

Сулактынъ орта школасында “Йыр иеси мен эдим” деген китабтынъ байрамы оьткерилген. 2010 й.

Дербент крепостининъ азбарында язувшылар ман. 2019 й
Тоьменде Дербент кала.